

Beeld en gelijkenis

Elementen voor een visie van de Protestantse Kerk in Nederland op multicultureel samen leven

Inhoudsopgave

Aanleiding.....	2
1. Een multiculturele samenleving!?	4
2. De rol van godsdienst.....	10
3. Overal wonen, nergens thuis.....	12
4. Conclusies.....	15

Bijlagen

Aanleiding

Waarom is het voor de kerk nodig om met een nieuwe visie op multicultureel¹ samenleven te ontwikkelen? De kerken zijn immers niet voor het eerst bezig met vragen rond migratie en dergelijke. Integendeel, zowel inhoudelijk als praktisch zijn zij hierop steeds sterk betrokken geweest.²

De Protestantse Kerk in Nederland komt met deze nieuwe nota vanwege de toenemende verharding van het maatschappelijk debat over onze multiculturele samenleving en wil in dat nieuwe krachtenveld haar stem laten horen. Daartoe vindt ze onder meer inspiratie uit hetgeen in haar kerkorde is neergelegd³. Daarin wordt onder meer het volgende gezegd:

1. Door haar belijden van Jezus Christus als Heer en Verlosser van de wereld roept de kerk in al haar geledingen op tot vernieuwing van het leven in cultuur, maatschappij en staat.
2. Op grond van dit belijden bevordert de kerk de meningsvorming in de gemeenten over maatschappelijke vragen, in de eigen omgeving en wereldwijd.
3. Met het oog op de vernieuwing van het leven in cultuur, maatschappij en staat kan de kerk zich uitspreken over maatschappelijke vragen.

We zijn ons er daarbij van bewust, dat de positie van de kerk in de afgelopen decennia ingrijpend is veranderd. De ontkerkelijking heeft zijn sporen nagelaten, ook in die zin dat kerken meer gericht lijken te zijn op hun eigen overleven dan dat ze bezig zijn met de samenleving. Daarnaast hebben de kerken hun al te positieve kijk op de maakbaarheid van de samenleving losgelaten: de werkelijkheid bleek weerbarstiger dan we dachten. Of met ander woorden: we leven in een grotere gebrokenheid dan we vaak ervoeren. Dat geldt overigens zowel voor mensen binnen als buiten de kerken.

Niettemin is een duidelijke, maar vooral ook inspirerende stem van de kerken nodig. In deze nota⁴ is gepoogd die stem te laten klinken vanuit het visioen dat we samen met anderen toeleven naar het beloofde Koninkrijk, zoals belichaamd en voorgeleefd in Jezus Christus.

We hopen dat deze stem gehoord wordt. Allereerst door mensen die in de kerken op wat voor manier dan ook bij de uitdagingen, de kansen en de problemen van de multiculturele samenleving betrokken zijn. Maar ook door mensen daarbuiten die nieuwsgierig zijn naar dit geluid van de kerken.

We beginnen deze nota met een schets van onze visie op de multiculturele samenleving. Van daar uit richten we ons op de ontwikkelingen die zich daarin in de afgelopen jaren hebben voorgedaan op het gebied van de integratie⁵ en de rol die godsdienst daarbij speelt (hoofdstuk 2 en 3). In hoofdstuk 4 komen enige gelovige noties ter sprake, die onze visie bepalen en we sluiten het geheel af met van enkele conclusies, waarin we onze visie samenvatten.

---

¹ In deze nota zullen we begrippen gebruiken die in het publieke debat in de afgelopen tijd veelvuldig zijn gebruikt en daarmee ook 'vervuild' dan wel betekenisloos zijn geworden. Tegelijkertijd zullen we ons ervan moeten bedienen omdat we alleen dan verstaanbaar zijn voor anderen. Bij een eerste gebruik van een term zullen we wel aangeven wat we er onder verstaan. (zie ook bijlage D: positie van migranten in Nederland)

Migratie: beweging van mensen die om wat voor reden dan ook naar ons land geëmigreerd zijn, veelal vanuit kansarme of gewelddadige situaties.

Multiculturele samenleving: een samenleving waar sprake is van het samen leven van mensen met een verschillende etnische dan wel religieuze achtergrond.

² In bijlage A is een overzicht gegeven wat er op dit terrein al verschenen is. Ook is niet nieuw dat kerken op alle mogelijke manieren praktisch in de samenleving bezig zijn met dit vraagstuk. In tekstkaders geven we aan welk activiteiten onder meer zijn ontwikkeld.

³ Ord. 1, artikel 3

⁴ Deze nota is de vrucht van het nadenken over eerdere (landelijk) nota's van de (SoW-) kerken (zie bijlage A.) van discussie daarover in een groep die deze nota voorbereidde en van vier werkconferenties zijn georganiseerd. Aan die conferenties is deelgenomen door mensen uit diverse lagen van de SoW-kerken. Voorbereidend inhoudelijk werk voor de conferenties, de discussies in de projectgroep en deze nota is gedaan vanuit Kerk en Wereld en Oikos,

⁵ Ook dit woord is in het publieke debat behoorlijk vervuild geraakt: er zijn allerlei betekenissen aan vast geknoopt. Betekende het woord oorspronkelijk 'het maken tot of het opnemen in het geheel' nu is de term vooral bedoeld om aan te duiden dat vreemdelingen zich moeten aanpassen aan het geheel.

In bijlage B treft u enkele voor de tekst van deze notitie relevante lezingen van enkele sprekers op de conferenties aan. In Bijlage C volgen de namen van de deelnemers aan de conferenties. Bijlage D bevat tenslotte enkele gegevens over de positie van migranten in Nederland.

1. Een multiculturele samenleving!?

Van oudsher komen mensen, om uiteenlopende redenen, uit allerlei windstreken naar Nederland, om hier een bestaan op te bouwen. Op de vlucht voor armoede, oorlog of onderdrukking, geworven als arbeidskracht of uit de voormalige koloniën zijn ze hierheen gekomen. Nederland herbergt inmiddels vele culturen.⁶

De huidige nieuwkomers komen voor het grootste deel uit niet-westerse landen, met een door velen niet begrepen en als vreemd ervaren cultuur. Wanneer we spreken over migranten, ontstaat gemakkelijk de indruk dat we het over één groep hebben. Het gaat echter over veel verschillende groepen mensen afkomstig uit diverse landen en met een verschillende culturele achtergrond. De diversiteit die daardoor in de Nederlandse samenleving ontstaat wordt steeds duidelijker en is van blijvende aard. Bovendien betekent de komst van nieuwkomers een volledige verandering waar het gaat om de godsdienstige verhoudingen. De afgelopen jaren hebben zich vele nieuwe godsdiensten en levensbeschouwingen aangediend. Ook voor de kerken betekent dit een nieuwe uitdaging. Het overheidsbeleid was er tot de jaren zeventig vooral op gericht dat men zich thuis zou voelen in het nieuwe vaderland. In de afgelopen jaren is het denken over de multiculturele samenleving echter ingrijpend aan het veranderen. Dat heeft onder meer te maken met de gevolgen van de aanslagen in New York op 11 september 2001, de opkomst van het Fortuynisme, het kennelijke einde van het zogenoemde politiek correcte spreken, de discussies over probleemjongeren in achterstandswijken etc. 'Integratie' en 'multiculturele samenleving' zijn bijna dagelijks onderwerp van bespreking in brede kringen van de samenleving. Het thema staat niet alleen op de politieke agenda, ook in de wereld van het onderwijs en de zorg is het is een onderwerp van veelvuldig debat. Met name in de grote steden doen zich spanningen voor waar mensen in vaak minder gunstige omstandigheden moeten samenwonen met mensen van verschillende afkomst. Ook dat gegeven heeft meer en meer invloed op de politieke agenda. Door het parlement is mede onder invloed van al die ontwikkelingen nagegaan of het integratiebeleid zou zijn mislukt..

Dit alles wekt de indruk dat migranten in onze samenleving vooral een probleem vormen. Bovendien is het beeld ontstaan, dat de meeste migranten aanhangers zijn van de Islam. Voortdurend moeten zij verantwoording afleggen van hun godsdienst, die door velen als een 'achterlijke cultuur' wordt beschouwd. De problemen met Marokkaanse jongeren in sommige steden, de kwestie van de hoofddoek, de moord op een leraar in Den Haag, in de beeldvorming smelten deze onvergelykbare zaken samen tot één werkelijkheid, die van het 'migrantenprobleem'. Vergeten wordt dan, dat 'de migrant' niet bestaat. Het beeld, dat 'migrant' synoniem is met moslim, dient bovendien te worden bijgesteld. Een bijna even groot deel van de migranten is christen (schattingen lopen uiteen van 200.000 tot 800.000 .⁷ mensen). Het geeft te denken, dat zij in het debat over de multiculturele samenleving niet of nauwelijks genoemd worden. We spreken dus over een zeer diverse groep mensen, onder wie velen volledig in onze samenleving participeren en daaraan een waardevolle bijdrage leveren. Ook volgens het hierboven genoemde parlementaire onderzoek lukt het de meeste migranten (*ondanks* het inadequate regeringsbeleid) hun plek te vinden in onze maatschappij. Maar het publieke debat richt zich vooral op 'probleemgroepen'. Die probleemgroepen dreigen vervolgens het beeld te bepalen dat de samenleving heeft van 'de' migranten.

Tolerantie en onverschilligheid

In de beginjaren toen de diverse migratiebewegingen richting Nederland op gang kwamen, kwam het woord 'integratie' nauwelijks voor in het debat. Men ging ervan uit, dat de migranten ('gastarbeiders' genoemd), hier tijdelijk waren. De samenleving nam daarom een vrijblijvende houding aan, die vaak werd getypeerd met het woord 'tolerantie'. In het rapport 'Geboren in Sion' hebben we destijds al gesteld, dat die vermeende tolerantie in feite onverschilligheid was. Die houding heeft uiteindelijk tot grote problemen geleid, met name in de grote steden. Er was niet of te weinig oog voor dat er een

---

⁶ Er wonen inmiddels ongeveer 3 miljoen mensen in Nederland met een allochtone herkomst, waarvan ongeveer 1,5 miljoen met een niet-westerse achtergrond. Het aantal nationaliteiten dat in Nederland is vertegenwoordigd bedraagt ongeveer 150.

⁷ De gezamenlijke vergadering van de Samen op Wegkerken (van 16 t/m 18 mei 2002) heeft zich uitvoerig beziggehouden met het beleid ten aanzien van de migrantenkerken en migrantenchristenen

kloof aan het ontstaan was tussen de eerste en tweede generatie migranten. De vermeende tolerantie van de samenleving schiep ook een sfeer van onduidelijkheid. Ouders begrepen / begrijpen hun kinderen niet meer. Veel van de waarden en normen van de eerste generatie leken in onze samenleving niet te gelden. Bovendien was het traditionele kader van de opvoeding hier niet meer aanwezig. Die onduidelijkheid bleek een ideale voedingsbodem voor allerlei vormen van kleine en grote criminaliteit.

Daar komt nog bij, dat bijna de helft van alle migranten in de grote steden woont. Een groot percentage van de migranten is laag opgeleid. Dat belemmert vervolgens de toegang tot de arbeidsmarkt. Niet meedoen op de arbeidsmarkt is weer slecht voor het volwaardig meedoen in de samenleving. Grote groepen migranten zijn afhankelijk van een uitkering. Die zwakke sociaal-economische positie versterkt de afzijdigheid bij samenleving nog eens.

De problemen die hieruit ontstaan, konden lange tijd minder goed besproken worden in onze samenleving. Op zich is het goed dat ze nu nadrukkelijker op de politieke agenda staan. Het probleem waar we als kerken daarbij voor staan is, dat we de indruk kunnen wekken de problemen van de rauwe werkelijkheid niet te zien. Een al te gemakkelijke verwijzing naar de bijbel en de christelijke traditie (de bescherming van de zwakken, het recht van de vreemdeling) is niet behulpzaam bij de uitdagingen waar we ons als samenleving voor gesteld zien. De kerk is bovendien een afspiegeling van de maatschappij. De discussie die door leden van de kerk gevoerd wordt verschilt niet veel van die in de samenleving. De verharding met betrekking tot migranten nemen we ook waar in onze gemeenten.

Integratie en participatie

In het huidige debat gaat het vooral over integratie. Aanvankelijk werd integratie opgevat als eenzijdige aanpassing of zelfs volledige aanpassing van migranten aan de bestaande samenleving. Het probleem is echter, dat de 'bestaande samenleving' ook voortdurend verandert. Dat het bestaande

'Integratie' is een woord dat vaak wordt gebruikt met betrekking tot migranten: zij moeten zich aanpassen aan de westerse waarden en normen, aan de Nederlandse leefstijl en gewoontes. Te vaak is verondersteld dat christenmigrantten zich vanzelfsprekend zouden voegen naar de hier gebruikelijke kerkelijke gewoontes en daarmee naar de maatschappelijke en culturele gewoontes.

Hoe kan een brug gebouwd worden tussen verschillende culturen waarin we elkaar tegemoetkomen?

Op welke manier kunnen we open staan voor elkaar en leren van elkaar?

Leiders van migrantenkerken in Nederland zijn op zoek naar uitbreiding van hun vakkennis.

Zij volgen een cursus waarin aan de orde komen het verstaan van de bijbel in de Nederlandse context, bijbelse en kerkelijke vakken, de Nederlandse kerkgeschiedenis, de cultuur en taal.

SKIN (Samen Kerk in Nederland) en het Hendrik Kraemer Instituut bieden deze 'cursus op maat' aan deze kerkleiders aan.

Eén van de grote knelpunten is het gebruik van kerkgebouwen. De leden van migrantenkerken zijn over het algemeen minder draagkrachtig. De huur van een kerkgebouw ligt vaak te hoog.

Kunnen autochtone kerken hierin tegemoetkomend zijn zodat christenallochtonen diensten kunnen vieren waarin zij zich thuis voelen? In Den Haag is een netwerk van predikanten en kerkelijk werkers opgezet die met migrantenkerken hebben te maken. In dit netwerk worden ervaringen uitgewisseld en mogelijkheden voor concreet beleid.

Er is een 'meldpunt kerkruimtes' ontstaan om te voorzien in de grote vraag naar kerkzalen.

integratiebeleid (ingrijpende) bijstelling behoeft, werd wel duidelijk uit het maatschappelijke en politieke gesprek in de afgelopen jaren.

De overheid gaat er nu vanuit dat succesvolle integratie stoelt op drie pijlers: deelname aan de samenleving, eigen verantwoordelijkheid en ontmoeting en confrontatie. Dit betekent dat iedereen, ongeacht zijn of haar etnische of culturele achtergrond, gelijke toegang moet hebben tot scholing, werk, huisvesting, gezondheidszorg en (politieke) beïnvloedingskanalen (deelname). Bovendien moet elk individu zijn of haar burgerschap vorm kunnen geven en daarbij keuzes kunnen maken (eigen verantwoordelijkheid). Vooral dat laatste aspect is winst. Integratie betekent: meedoen. Meedoen op

de arbeidsmarkt, meedoen in het geheel van de samenleving. Dat betekent ook medeverantwoordelijkheid dragen voor de opbouw van de samenleving. Tegelijkertijd stelt men vast dat integratie nooit 'af' is: het is een proces dat continue aandacht verdient, zeker waar het de positie van migranten met een laag opleidingsniveau uit niet-westerse landen betreft.

Gelukkig wint het inzicht veld dat integratie een tweezijdig proces is. We moeten allemaal integreren in de nieuwe samenleving die aan het ontstaan is. Dat betekent dat zowel aan de nieuwkomer als aan de ontvangende samenleving eisen gesteld mogen worden.

Ontmoeting en confrontatie

Als het waar is, dat integratie een tweezijdig proces is, dan dient ook het aspect van de ontmoeting en de confrontatie een belangrijk onderdeel van de integratie te zijn. Mensen hebben altijd de neiging tot groepsvorming. Die groepsvorming wordt nog versterkt wanneer mensen zich bevinden in een vreemde of onzekere situatie. De eigen groep is ook van belang, omdat daarbinnen de eigen normen en waarden kunnen worden doorgegeven. Hoe groter de druk van buiten, des te meer de eigen groep zich sluit. Het gevolg is, dat mensen zich door elkaar bedreigd gaan voelen. Vijandsbeelden ontstaan, waardoor we niet meer de ander zien, maar leven met een (angst)beeld van de ander.

Uiteindelijk kan het leven in afgesloten groepen een bedreiging worden voor de cohesie van de samenleving. Het is daarom van belang dat geen uitsluiting van groepen plaatsvindt. De open uitwisseling met anderen in ontmoeting en confrontatie is geen luxe, maar bittere noodzaak. Nu is die open uitwisseling niet vanzelfsprekend. Doordat velen in de samenleving van mening zijn dat migranten een probleem vormen, ontstaat bij sommige groepen de neiging zich terug te trekken in de eigen subcultuur.

Die terugtrekkende beweging kan overigens ook door een religieuze overtuiging of door groepsdruk worden bevorderd. Hierop komen we later terug.

Onoverbrugbaar

Intussen moeten we onze ogen niet sluiten voor het feit dat culturele verschillen ook onoverbrugbaar kunnen zijn. Dat geldt met name wanneer die verschillen onbespreekbaar zijn of wanneer naast culturele verschillen sprake is van sociale en economische ongelijkheid dan wel waar zich situaties voordoen waar problemen in een bepaalde wijk zich opstapelen.

Migranten hebben gemiddeld een zwakkere sociaal-economische positie.⁸ De concentratie van sociaal-economisch zwakke groepen, waarin migranten dus oververtegenwoordigd zijn, doet de problemen in bepaalde wijken toenemen. Oorzaak en gevolg van de problemen (werkloosheid, taalachterstand, discriminatie, criminaliteit, racisme, gettovorming) zijn niet altijd goed te onderscheiden. De problemen grijpen ook op elkaar in. In een dergelijke situatie ontstaat snel de neiging om culturele verschillen en gewoonten uit te vergroten en daar de oorzaak van de ellende te zoeken. Dat kan gemakkelijk leiden tot wantrouwen en zelfs haat.

Daarnaast leiden verschillen in opvatting over maatschappelijke en morele zaken tot misverstanden, wrijvingen en vooroordelen. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer men algemeen gedeelde waarden zoals de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw in twijfel trekt. Het is mede met het oog op dit soort situaties, dat we dialoog niet alleen opvatten als ontmoeting, maar ook als confrontatie.

Dat is voor onze samenleving niet nieuw. Nederland was immers altijd al een pluriforme samenleving met mensen die leven vanuit verschillende (soms concurrerende) levensbeschouwingen en ideologieën. De eigen identiteit van die verschillende groepen kon zich de laatste anderhalve eeuw ontwikkelen via de verzuiling. Vanaf de jaren zestig zijn die zuilen echter in hoog tempo afgebroken. De emancipatie, die eerst binnen de zuilen ontstond, kreeg mede door de secularisatie een algemeen karakter.

De pluriforme samenleving is inmiddels, ook door het ontbreken van samenbindende 'grote verhalen' en perspectieven, geen vanzelfsprekend gegeven. Steeds meer mensen raken los van hun eigen traditie, terwijl die toch de bron is om ontwikkelingen in een bepaald perspectief te zetten en richting te geven aan de vormgeving van de samenleving. Juist door het ontbreken daarvan, ervaren grote groepen mensen onze huidige samenleving als bedreigend en verwarrend. Ook dat gevoel maakt acceptatie van de vreemdeling in ons midden voor velen moeilijk, mogelijk omdat men vreest dat allerlei verworvenheden onder druk komen te staan.

Onopgeefbaar

Hiermee komen we op de vraag naar het fundament van een samenleving. We ontdekken dat er meer en andere waardesystemen zijn dan de westerse. Vanaf de Verlichting zijn wij er gewend aan geraakt uit te gaan van waarden die zowel objectief als universeel zouden zijn. Mede onder invloed van migranten komen we in aanraking met waarden, die de vanzelfsprekendheid van de westerse cultuur ter discussie stellen. Er blijken andere manieren te zijn om waarden in te vullen dan we in het Westen dachten.

Hoe we daar ook over denken, het behoort in ieder geval tot de kernwaarden van onze samenleving om andere waardesystemen niet bij voorbaat uit te sluiten. Anders komen we in conflict met de fundamentele van onze eigen samenleving, waarin democratie, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst onopgeefbaar zijn. Maar zonder samenlevingsbrede en verplichte discussie over die kernwaarden zullen ze echter wel onder druk kunnen komen te staan. In dat gesprek zullen de kerken vanuit hun roeping een rol moeten spelen. Daarbij maken we de opmerking, dat de samenleving zoals die op dit moment gestalte heeft gekregen, het resultaat is van een lange geschiedenis. Daarin zijn allerlei verworvenheden bereikt, vaak na felle strijd en diepgaande debatten. Van allen die onderdeel willen (gaan) uitmaken van deze samenleving mag verwacht worden, dat zij tenminste oog en respect hebben voor die geschiedenis. Zo ligt bijvoorbeeld achter de algemeen geaccepteerde waarde van de gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen een lange geschiedenis van confrontatie en debat. In onze samenleving bestaat niet de bereidheid dergelijke verworvenheden opnieuw ter discussie te stellen. Vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van onderwijs zijn onopgeefbare verworvenheden. Er zijn in onze samenleving zaken, die we van zo groot belang achten, dat ze niet onderhandelbaar zijn. Dat geldt ook op het terrein van de ethiek. Eerwraak en besnijdenis van vrouwen botsen met de algemeen aanvaarde normen in onze samenleving. Dit betekent ondertussen niet, dat het gesprek daarover niet gevoerd moet worden. Juist over die conflicterende waarden zal

---

⁸ Zie ook bijlage D.

het gesprek met anderen moeten worden aangegaan.

Investeren in wederzijds vertrouwen

Omdat we niet zomaar een beroep kunnen doen op een gemeenschappelijk basisethos, zullen we met elkaar het gesprek moeten zoeken. Het is niet vanzelfsprekend wat de één of de ander verstaat onder 'tolerantie' of onder 'gelijkberechtiging'. Een gemeenschappelijke visie op een bewoonbare samenleving zal moeten groeien door enerzijds aandacht te hebben voor de diversiteit en anderzijds zaken die ons allen aangaan eerlijk te benoemen. Conflicten zullen daarbij niet altijd vermeden kunnen worden. Dat moet ook niet, want conflicten kunnen juist ook constructief zijn. Maar als dat zo is, dan zijn wij ons er tevens van bewust, dat dit van de samenleving en van onze kerken grote investeringen vraagt, met name in geduld en in tijd. Ontmoeting en confrontatie veronderstellen immers de bereidheid tot gesprek, het bouwen aan wederzijds vertrouwen. Dat zijn langdurige processen, die veel van mensen vragen. Daarbij hebben we de ontwikkelingen niet mee. Mensen zijn steeds meer geneigd zich af te sluiten voor de samenleving en lijken zich steeds minder gelegen te laten liggen aan anderen. De pluriforme samenleving waar wij voor willen staan, zal zonder investering in het onderlinge gesprek echter onherroepelijk uiteenvallen. Een te ver doorgeschoten individualisering kan die investering onmiddellijk in gevaar brengen.

Het is wat ons betreft dan ook noodzakelijk dat die tendens wordt omgebogen, omdat het een aanval is op de samenleving zelf. Uiteindelijk zal de humaniteit daarvan het slachtoffer worden.

Humaniteit

Kerken en christenen gaat het in dit debat in essentie om de humaniteit. Nu kan ook dat begrip een hele diverse invulling krijgen. Maar vanuit gelovig perspectief toetsen we dat aan de geschiedenis van God met Israël en aan het leven, de dood en de opstanding van Jezus Christus. In Hem erkennen wij de ware mens en de waarachtige menselijkheid. Daar horen dan onverbreekelijk kernwoorden als verzoening en gerechtigheid bij.

Daar is de kerk tegelijkertijd ook zelf aan gebonden: ook christenen dienen zich voortdurend door dat getuigenis te laten bevragen, corrigeren en inspireren; ze hebben de waarheid niet in pacht. Gods openbaring in Christus is dus niet iets waarover de kerk beschikt. Het gaat om een geheim, dat

Doreen Hazel werkt sinds 1991 aan bewustwording van racisme en discriminatie van witte mensen in de Nederlandse samenleving. Het aanpakken van racisme is een taai en hardnekkig proces. Er zijn trainingen gegeven aan plaatselijke groepen, maar ook aan predikanten, politie en andere beroepsgroepen. Na verloop van tijd bemerkte Doreen dat het ook van groot belang was te werken aan bewustwording van zwarte mensen. In het jaar 2000 zijn de OASE Momenten gestart voor zwarte vrouwen, jeugd en jongeren in Nederland. Tijdens tienerkampen en weekenden voor vrouwen is het programma gericht op bewustwording van de eigen identiteit: je kunt er trots op zijn dat je zwart bent, dat je een zwarte christen bent en dat je deel uitmaakt van een 'black history'. Zwarte mensen willen vaak zijn als witte mensen in hun denken en handelen, waardoor zij een deel van hun eigen identiteit ontkennen.

Op één van de OASE Momenten waren zwarte vrouwen bij elkaar die door allerlei omstandigheden nauwelijks deelnemen aan de Nederlandse samenleving zonder er zich zelf bewust van te zijn. Tijdens een weekend ontdekten zij dat hun plaats tamelijk geïsoleerd is in plaats van geïntegreerd, terwijl zij dachten geheel op te gaan in de Nederlandse samenleving: zij zingen uitstekend oud-Hollandse liedjes en smartlappen, het maken van Hollandse recepten is geen enkel probleem, terwijl zij ook Nederlandse gedichten voortreffelijk voor kunnen dragen.

Op de vraag hoe zij participeren in de samenleving kwam nauwelijks antwoord: buiten de eigen groep zijn er nauwelijks contacten; zij hebben nauwelijks zelfvertrouwen om deel te nemen aan processen buitenshuis. Daarnaast is de Nederlandse taal die zij gebruiken verouderd en het ontbreekt hen aan tijdsbesef. Hoewel de meeste van deze vrouwen al boven de vijftig zijn en zich realiseren dat het aanleren van nieuwe dingen niet gemakkelijk is, gingen zij na dit weekend naar huis met een aantal punten waar zij aan willen werken: leren omgaan met waardering én kritiek, het isolement op eigen kracht doorbreken en zoeken naar ruimte om zichzelf te kunnen zijn.

telkens opnieuw oplicht waar het Evangelie verkondigd wordt en mensen gehoorzamen aan de oproep om Christus te volgen. Het volgen van Christus brengt ons bij de ander en leert ons die ander allereerst te zien als naaste, een schepsel naar Gods beeld en gelijkenis. De ander, de vreemdeling is niet primair een bedreiging, maar deelgenoot van Gods goede schepping. Vanuit dat belijden spreken

we onze bezorgdheid uit over de groeiende verharding in het publieke debat over integratie en multiculturele samenleving en over de onderlinge verhouding tussen de diverse bevolkingsgroepen. Wij ontkennen de problemen en knelpunten die zich met name in onze grote steden voordoen, niet. Maar voor alles willen wij de ander zien als medeschepsel, geschapen naar Gods beeld en gelijkenis.

De ruimte om anders te zijn

Daar komt bij dat wij 'de ander', 'de anderen' nodig hebben om volwaardig mens te kunnen zijn. Deze bijbelse notie ligt ten grondslag aan onze visie op de pluriforme samenleving. Voor ons is de pluriforme samenleving daarom primair een geschenk. Het is echter niet een vrijblijvend geschenk, het is ook opgave. Het vraagt van ons de inzet en de betrokkenheid om de ander de ruimte te gunnen anders te zijn. Zo is zij / hij ons gegeven. Zo spreekt zij/ hij ons aan. Zo mogen wij haar / hem tegemoet treden. Niet als bedreiging, maar als medeschepsel. Niet als buitenstaander, maar als betrokkene. Wie zo naar anderen leert kijken, is ook bevrijd van het keurslijf van de 'politiek correcte' ontmoeting. Ook discussie, kritiek en confrontatie kunnen dan een plaats krijgen. Of, nog beter: kunnen dan *pas* een plaats krijgen. Omdat ze de ander niet voortdurend buiten spel zetten, maar a priori accepteren in diens 'anders-zijn'. Dat daarbij allerlei hindernissen opdoemen en dat hierbij waar nodig ondersteuning nodig is, moge duidelijk zijn. Tegelijk moeten we beseffen dat als we niets ondernemen, we terecht komen in een voor velen ongewenste situatie, waar vermoedelijk de zwaksten in de samenleving het eerst mee te maken krijgen.

Of, om het nog anders te zeggen: "Van goed samenleven kan je spreken als een groep mensen in een zelfde ruimte bij elkaar leeft en een zekere mate van interactie heeft die iedereen (voldoende) ten goede komt." Voor die interactie zijn ankerpunten nodig. Die zijn er ook bij mensen met een andere godsdienstige en culturele achtergrond. Daar moet het gesprek dan ook inzetten, willen we geen vreemden voor elkaar blijven. Wel zijn er voor deze sociale samenhang en interactie bepaalde overeengekomen procedures en minimale normen (gedragsregels) nodig. Dat zijn:

- Geen onderling geweld
- Geen uitsluiting van elkaar
- Geen ontmenselijking
- Eerbied voor het leven, geweldloosheid
- Rechtvaardigheid
- Tolerantie en waarachtigheid
- Gelijkberechtiging en partnerschap

Misschien zijn die woorden een weerslag van de liefde zoals deze in Jezus Christus is geopenbaard en waar Paulus onder meer in 1 Corinthiers 13 zo treffend over spreekt.

Gelijke kansen

Naast de ontmoeting is een diaconale inzet van wezenlijk belang: alle groepen in onze samenleving moeten gelijke kansen krijgen om te participeren in de samenleving. Deze zijn, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt echter niet voor iedereen gelijk. Migranten kunnen schrijnende verhalen vertellen over discriminatie en racisme, ook al lijkt verbetering op te treden.⁹ Bij een krimpende arbeidsmarkt nemen dit soort tendensen alleen maar toe. Op dit punt zien wij een tweeledige taak voor onze diaconieën: het signaleren van ongelijkheid, ongelijke behandeling en achterstandssituaties en het samen met andere geloofsgemeenschappen tekenen stellen van recht en gerechtigheid. Wij willen in het bijzonder waakzaam zijn ten aanzien van racisme en vreemdelingenhaat.

---

⁹ SCP-rapport, 2003

2. De rol van godsdienst

Wanneer wij hier pleiten voor een open ontmoeting met anderen, in ontmoeting en confrontatie, dan moeten we het ook hebben over de rol van godsdienst.

Godsdienst is een houvast voor mensen, zeker in nieuwe en veranderende situaties. Met name burgemeester Cohen van Amsterdam vraagt voor dit aspect terecht voortdurend de aandacht. Omdat godsdienst vertrouwen biedt aan veel migranten, kan die een sleutelrol vervullen bij hun participatie in de samenleving.

Godsdienst kan echter ook gebruikt worden om de eigen positie te verdedigen. Het kan de verwerpelijke gestalte aannemen van fundamentalisme. Dan zijn anderen in de eerste plaats een bedreiging. Aan ieder volk, aan iedere cultuur en aan elke godsdienst mag de vraag gesteld worden om kritisch te kijken naar de uitwerking hiervan op de omgeving: is er sprake van loyaliteit naar anderen? Wordt er ingezet op een eerlijke verdeling? Wordt diversiteit als een zegen of belemmering ervaren?

Principieel gezien bestaat er in alle godsdiensten en levensbeschouwingen openheid ten opzichte van elkaar en de samenleving. Bij allen is er een bereidheid zich in te zetten voor een bewoonbare wereld. Daar liggen belangrijke aanknopingspunten voor het gesprek.

In ieder geval zal er een zeker vertrouwen in elkaar moeten zijn: in elkaars bereidheid om zich in te zetten voor een bewoonbare samenleving voor iedereen. Overigens houdt dat niet in dat mensen hun eigen geloof en hun eigen traditie zouden moeten opgeven. Integendeel: het zou wel eens kunnen zijn dat je je juist in de open dialoog met de andersgelovige bewuster wordt van je eigen geloof en daarmee van de daarvan uitgaande oproep om met andersgelovigen samen te werken aan een bewoonbare wereld.

Immigranten en godsdienst

Niemand had zo'n twintig jaar kunnen denken, dat in Nederland godsdienst op dit moment onderwerp van (soms felle en emotionele) gesprekken zou zijn. De rol van godsdienst leek, op het publieke terrein althans, uitgespeeld. De discussies waren inmiddels wel gevoerd en de godsdienst was veilig opgeborgen binnen de muren van de kerk of in het privé-domein. Godsdienst speelde echter wel degelijk nog een belangrijke rol in onze samenleving in de discussie over de kernwapens. Verder kwam godsdienst in de aandacht wanneer zich bijvoorbeeld een nieuw geval van polio voordeed. Het weldenkende deel van de natie riep dan getergd om verplichte inenting en de grenzen van de vrijheid van godsdienst. Maar zodra duidelijk werd, dat het om een geïsoleerd geval ging, verdween de godsdienst weer net zo plotseling uit het debat als ze was opgekomen.

Nu staat godsdienst opnieuw op de publieke agenda. Deze keer is het niet een onderwerp van zeer tijdelijke aard. De komende decennia zal de Nederlandse samenleving zich diepgaand dienen bezig te houden met onderwerpen waarvan we dachten, dat ze al veilig waren opgeborgen in ons nationale gespreksarchief, zoals: scheiding van kerk en staat, de rechten op het gebied van godsdienstvrijheid, de grenzen die daaraan door de samenleving worden gesteld, etc.

Intussen is de samenleving wel drastisch veranderd, maar op de een of andere manier worden alle veranderingen aan de nieuwkomers verweten en worden zij gecriminaliseerd. Overigens is dat niet alleen maar terug te voeren op verschillen in godsdienst, het gaat over veel meer dan dat.

Een van de dilemma's waar we in het multiculturele debat in terecht zijn gekomen betreft vooral de botsing van enerzijds mensen die (soms ook godsdienstig) door de 'Verlichting'¹⁰ heen zijn gegaan en anderzijds groepen mensen die hun levensoriëntatie 'nog' vinden in allerlei vormen van 'onredelijke' godsdienstigheid. Het wordt dan helemaal problematisch als op grond daarvan een religie zich superieur acht.

In de Nederlandse samenleving lijkt deze tegenstelling zich vooral toe te spitsen op de islam.. Zodra het daarover gaat, lijkt kennelijk ons collectieve geheugen wakker te worden: heeft Europa niet destijds een strijd op leven en dood moeten voeren tegen de oprukkende islam? Door '11 september 2001' en andere aanslagen die her en der in de wereld plaatsvinden en geclaimd worden door fundamentalisten, is die beeldvorming er niet gunstiger op geworden. Daarmee kan in onze samenleving ook een nieuwe beeldvorming ontstaan over immigranten. Zij zijn immers per definitie aanhangers van een andere godsdienst. Omdat 'andere godsdienst' vervolgens wordt vereenzelvigd met islam en islam wordt vereenzelvigd met fundamentalist, zijn immigranten per definitie bedreigend.

---

¹⁰ Hier wordt bedoeld op de Verlichtingsbeweging in Europa in de 18^e eeuw.

Om elkaar beter te leren kennen en verstaan, zijn ontmoetingen tussen mensen met een verschillende religieuze achtergrond noodzakelijk. Vanuit het verleden kijken christenen en moslims vaak naar elkaar met bepaalde vooroordelen: er bestaat een wederzijds wantrouwen vanwege een stuk geschiedenis waarin zij elkaar beurtelings oorlogen hebben verklaard en elkaars grond in bezit hebben genomen.

De Dienstenorganisatie organiseert in samenwerking met een moslimorganisatie jaarlijks een ontmoeting voor imams en pastores. In 2003 was het thema 'Democratie in de Nederlandse samenleving'. Hoe kunnen pastores en imams plaatselijk vorm geven aan democratische waarden, terwijl ze vanuit heel andere culturele invalshoeken naar de samenleving kijken? En spelen de beide godsdiensten daarbij een positieve en stimulerende rol? In de gesprekken bleek dat imams en pastores elkaar veel te vragen hadden en zij het over verschillende existentiële zaken niet eens waren. Eén van de imams zei op een bepaald moment in het gesprek: "Wij hebben nog veel problemen op te lossen." Deze en ook andere landelijke bijeenkomsten krijgen zo mogelijk een vervolg op plaatselijk niveau.

In de discussie dreigen we zo te vergeten dat we over medemensen spreken. Medemensen voor wie (in een groot aantal gevallen) godsdienst een wezenlijke rol speelt.

Daar komt nog wat bij: de overgrote meerderheid van de moslims hebben een net zo of nog grotere afkeer van fundamentalisten als de rest van de Nederlanders. Bovendien zijn niet alle niet westerse nieuwkomers moslims: onder hen treffen we ook hindoes, boeddhisten, agnosten en atheïsten. Eerder hebben we al opgemerkt dat een heel groot deel van de immigranten christen is.

Intussen zijn (zie kader) vele pogingen gedaan om vanuit de kerken juist de dialoog met moslims op te zetten. Daar doen zich echter naast kansen ook problemen voor. Hoe komt het dat moslims en christenen zo moeilijk in gesprek komen met elkaar? En als ze wel in gesprek komen, waarom verloopt dat gesprek vaak moeizaam? Hoe komt het dat we elkaar eigenlijk zo slecht verstaan? Waar we met elkaar vaak tegen aanlopen is het begrip 'vrijheid' en 'de rol van de godsdienst'. Of met andere woorden: welke waarden en normen hanteren 'witte' christenen nog, is een veel gestelde vraag door moslims en door allochtone christenen. Veel migranten grote moeite hebben met de normvervaging binnen de ontvangende samenleving.

'Witte' christenen hebben geleerd om te gaan met en te leven in een gesecculariseerde omgeving. Als er een aanval op de kerken wordt gedaan, voelen christenen zich niet direct aangesproken. Voor moslims ligt dat anders. Onlangs zei een moslim: "als er iets over de islam wordt gezegd dan nemen wij dat serieus, wij denken dat we er altijd op in moeten gaan. Dat doen we dan op onze manier, die anders is dan die van de Nederlanders. Als we iets zeggen, worden we onderuit gehaald, want Nederlanders vinden dat niet actueel genoeg, of ze vinden het te soft, of het wordt als niet ter zake doende beschouwd, omdat wij de bronnen aanhalen van ons geloof. Jullie christenen kunnen daar veel gemakkelijker mee omgaan".

Veel migranten denken dat autochtone Nederlanders een onbeperkte vrijheid kennen in hun leven: alles mag; er zijn geen grenzen meer. In hun ogen is er een grote economische, politieke, maatschappelijke en seksuele vrijheid. In de ogen van moslims en christen migranten zijn er voor 'witte' Nederlanders geen grenzen.

De Nederlandse samenleving heeft na de Tweede Wereldoorlog een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Het democratiseringsproces bracht onder andere op gang dat het vanzelfsprekende gezag van ouders, leerkrachten, kerk, overheid etc niet meer vanzelfsprekend was. In de loop van de tijd kwam daar tegenover te staan dat ouders gingen luisteren naar kinderen en dat zij in gesprek gingen met elkaar waarbij vooral argumenten de doorslag gaven. Kinderen, leken, ondergeschikten kregen door deze veranderende houding meer verantwoordelijkheid. Zij ontdekten zelf dat het hebben van verantwoordelijkheid ook een beperking in vrijheden aangeeft. Tegelijkertijd laat dit ook zien dat het individualisme sterk is opgekomen, want de keuzes zijn individuele keuzes, soms in overleg. Het is een proces dat in veel Nederlandse gezinnen met moeite tot stand kwam. 'Generatieconflicten' en 'generatiekloven' speelden een grote rol in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, terwijl er nu gezocht wordt naar een liberaal model. Iemand anders mag best een mening hebben, als hij/zij er een ander maar niet mee lastig valt. Het collectieve van een familie, van een vereniging of kerk lijkt er niet meer toe te doen, waarmee ook de samenhang dreigt weg te vallen. Daarnaast heeft het emancipatieproces nieuwe mogelijkheden aangereikt.

Zullen (christen- en moslim) allochtonen deze processen ook doormaken of zal de samenhang van gezinnen en families sterk blijven?

3. Overal wonen, nergens thuis

Sinds de kerkelijke kennismaking met de multiculturele samenleving zijn vanuit bijbel en theologie vooral noties genoemd als gerechtigheid, barmhartigheid, naastenliefde en het vreemdelingschap. Door de anderen 'vreemdeling' te noemen, blijven ze altijd buitenstaanders, als mensen waarmee geen relatie mee bestaat. Bovendien: wat kunnen bewoners in een probleemwijk met een begrip als 'gerechtigheid' terwijl zij zichzelf als 'vreemdeling' ervaren in eigen buurt? Of wat kunnen zij met een woord als 'gerechtigheid' terwijl de samenleving als het ware over hen heen loopt met nieuwe maatregelen?

Thora

We beginnen onze notities met de berichten in de Thora van en over een bijzonder volk: ze kunnen spiegels voor onszelf en anderen zijn. Vanuit de huidige actuele situatie gaan we het gesprek aan met de ervaringen die opgetekend zijn in de Thora en die in het Tweede of Nieuwe Testament in Jezus geopenbaard zijn voor alle volken.

Deze spiegels laten ons allereerst zien dat er een zegen rust op diversiteit; elk volk heeft de zegen gekregen om even ongelijk te zijn als de andere volken. Allemaal mensen en allemaal beeld en gelijkenis van de Onnoembare. Die diversiteit mag blijken uit ieders geschiedenis, gewoonten, taal en toekomstplannen. Tegelijk zien we dat iedere afgedwongen culturele eenheid als een vloek uitwerkt. Vervolgens, na deze erkenning: de volken kunnen en mogen dezelfde ruimte delen mits zij zich 'loyaal' aan elkaar tonen en bereid zijn land, goederen, arbeid en macht onder elkaar rechtvaardig te verdelen. Loyaal lijkt in dit verband te betekenen dat de zwakke of de vreemdeling niet zozeer de ruimte wordt gegund vanuit liefdadigheid of barmhartigheid, maar uit erkenning van zijn of haar gelijkwaardig recht op anders zijn en op het leveren van een bijdrage aan de vormgeving van de samenleving. Deze loyaliteit is gericht op een bewoonbare samenleving voor iedereen die bijdraagt aan gezondheid en saamhorigheid van mensen.

Over Ruth, 'de Moabitische' en ons spreken over de 'allochtoon'¹¹

Hoe spreken wij over migranten in onze samenleving? Veel migranten wonen hier inmiddels al zo lang, dat zij zich allereerst en vooral Nederlander voelen. Wij worstelen echter voortdurend met ons spreken over migranten. Wij praten over 'onze Turkse buurman' of 'onze buurman van Turkse afkomst'. In dit verband is het boek Ruth verrassend actueel.

We kennen het verhaal: op een gegeven moment keert Naomi, weduwe geworden, terug uit het land Moab. In haar kielzog komt een vreemdelinge, uit Moab mee. Die vreemdelinge heet Ruth. Aangekomen in Bethlehem wordt Ruth aangesproken op een manier die ons bekend voorkomt. Ze is 'Ruth, de Moabitische'. Ze heet nergens: Ruth, de schoondochter van Naomi. Ons spreken over allochtonen, hoe lang ze hier ook wonen, gaat ook zo. Ze blijven 'de Turk', 'mijn Turkse buurman'. Ruth wordt de Moabitische genoemd. Naomi wordt nergens Naomi de Judese genoemd. Wie Naomi is, is immers vanzelfsprekend.

In het boek Ruth maken een Moabitische en een Judese vrouw geschiedenis. Het ene ogenblik is de een autochtoon en de ander een buitenlandse en het volgende moment zijn de rollen omgekeerd. In Juda overkomt Ruth wat niet iedere migrant meemaakt. In een nieuw land aangekomen worden ze onzichtbaar. Je zou het boek Ruth kunnen lezen als het zichtbaar worden van de onzichtbare, illegale vrouwelijke allochtoon.

1. Ze verbindt zich met iemand die geen identiteit heeft. Naomi zegt van zichzelf dat ze leeg is. Nu Naomi haar man en zonen heeft verloren is ze niemand meer.
2. Ruth wordt zichtbaar in het vuile werk. Ze verzamelt wat anderen achterlaten om in leven te blijven.
3. Ze gebruikt trucjes om te overleven. Alleen 's nachts, niet overdag, kan ze aan Boaz' voeteneind gaan zitten en laten zien wie ze is.

---

¹¹ Allochtoon betekent oorspronkelijk 'van elders komend'. Het is opmerkelijk dat ook deze aanduiding in het publieke debat vervuild is en vooral wordt gebruikt om mensen aan te duiden die uit een Derde Wereld-land hierheen kwamen en komen. Ook hun nakomelingen die in Nederland opgroeien worden overigens ook nog zo aangeduid.

Opvallend aan het boek Ruth is dit: de verachte, juist de vreemdelinge, de Moabitische zet de geslachtslijn voort. Anders dan je zou verwachten komt de uitgestotene, de vreemdeling centraal te staan. Hier gebeurt wat zo centraal staat in het geloof. In de zwakke, in de mindere, in die ander wordt zichtbaar wie God zal zijn. Uit mijzelf, uit onszelf zien we dat niet. We worden als het ware telkens opnieuw wakker geschud. De ongewenste vreemdeling blijkt de belangrijkste gast aan tafel te zijn.

Vreemdelingschap

De hedendaagse diverse, multiculturele en pluriforme samenleving is ontstaan door migratie. Deze is op te vatten als een zelfstandig sociaal-economisch proces, maar het is ook een boeiende uitdaging om daar vanuit ons geloof over te spreken. En dan komen we in aanraking met een geschiedenis die God met mensen gaat. In feite is dat een verhaal van ontheemding, van op weg zijn. De traditie waarin wij staan draait immers om Israël, dat als het volk van Abraham de gestalte is van het volk van God, dat permanent onderweg is. Want ook nadat de omzwervingen van Abraham en zijn nageslacht een einde nemen, omdat niet langer in tenten behoeft te worden gewoond, maar er eindelijk huizen kunnen worden gebouwd in het beloofde land, blijft Israël onderweg naar het land aan de horizon. Echt 'thuis' is Israël pas wanneer de Messias gekomen zal zijn.

Maar ook wij, die geloven dat in Jezus de beloften aangaande de Messias vervuld zijn, zijn volgelingen van Hem die 'geen plaats heeft om het hoofd neer te leggen' (Matth. 8:20). Ons vaderland is niet het land waar onze vaders woonden, maar het land waar de Vader woont. Ieder land, iedere natie, ieder dorp en iedere stad kan niet meer zijn dan een tijdelijke tent, een schuilplaats onderweg. Want de gemeente van Christus verwacht met alle kinderen van Abraham 'de stad met fundamenten, waarvan God de ontwerper en bouwmeester is' (Hebr. 11:10).

Nederland is niet 'van ons'. Het vreemdelingschap stelt onze manier van omgaan met de werkelijkheid onder kritiek. Deze wereld is niet van ons, maar is een tijdelijke plek die ons is geschonken. Leeft die notie nog onder ons als christenen? Zijn wij bereid na te denken over onze eigen integratie in het Koninkrijk van God en de andere levensstijl die daarbij hoort? Zijn wij bereid om datgene wat ons geschonken is te delen met anderen? Die vraag geldt niet alleen ons materiele bezit. Hoe kijken wij bijvoorbeeld aan tegen de Protestantse Kerk in Nederland? Is dat 'onze' kerk? Een kerk van witte Nederlanders? Of zijn wij bereid ruimte te geven aan anderen? De kern van ons perspectief op de multiculturele samenleving ligt in de notie van het vreemdelingschap. Die notie dreigen we voortdurend te vergeten, omdat we er in ons denken en doen van uitgaan, dat de verworvenheden die wij bereikt hebben ons bezit zijn.

De migranten in ons midden houden de herinnering levend aan een van de wezenskenmerken van de christelijke gemeente. We wonen overal, maar zijn nergens thuis. Etniciteit, cultuur, taal, huidskleur, land, volk en natie bepalen niet onze eigenlijke identiteit. Dat klinkt tegendraads in een wereld, waarin mensen juist meer en meer op zoek lijken te gaan naar hun wortels. Het is ook tegendraads. Onze diepste identiteit ligt niet in onze etniciteit, maar in Christus. Daarom zijn juist volgelingen van Jezus Christus geroepen om grenzen naar anderen te overschrijden, bruggen te bouwen waar dat onmogelijk wordt geacht en waakzaam te zijn tegenover iedere uiting waarin ras of etniciteit het perspectief bepaalt waarmee naar mensen wordt gekeken.

Culturele verschillen: bedreiging of verrijking?

De kerk heeft van oudsher veel ervaring opgedaan met culturele verschillen; ze leeft immers van verhalen die niet alleen hun oorsprong hebben in een ver verleden, maar die ook in een totaal andere culturele context zijn ontstaan. De kerkelijke verkondiging staat voortdurend onder die spanning: er is sprake van een continue worsteling om de verhalen te verstaan in de context van toen en nu en van daar en hier.

Deze ervaring kreeg een nieuwe dimensie in de zendingsgeschiedenis. Daar ging het niet alleen om de verhouding tussen de andere context van de bijbel en onze eigen context, we kregen te maken met weer andere culturele contexten die zich aandienen in een grote diversiteit. De zendingsgeschiedenis heeft ons daarbij geleerd, dat wij als westerse kerken de bijbel en de uitleg daarvan niet zelden hebben toegeëigend door ze in het keurslijf te persen van onze westerse cultuur- en levensbeschouwing. Die werd dan vervolgens gezien als universeel en absoluut. Onze contacten met christenen uit andere culturen maken ons voortdurend duidelijk, dat we ook in dit opzicht niet eigenmachtig kunnen beschikken over de bijbelse waarheid. We kunnen de geschiedenis van Israël

en van Jezus Christus alleen doorvertellen, door steeds opnieuw de brug te slaan tussen de context van de bijbel en onze werkelijkheid en daarbij voortdurend te luisteren naar onze broeders en zusters die afkomstig zijn uit een andere culturele, sociale en economische omgeving.¹²

Deze contacten zijn voor ons een leer- en oefenschool. Een leerschool, omdat ze ons helpen bij het opnieuw verstaan van de Schriften. Een oefenschool, omdat we steeds beter leren achter allerlei uiterlijke verschijnselen te kijken, door vragen te stellen, te luisteren en door het gesprek aan te gaan. Zouden deze ervaringen ook niet van belang kunnen zijn waar het gaat om het geheel van de multiculturele / pluriforme samenleving? Want geldt ook daar niet dat pas door het aannemen van een open houding van luisteren, leren begrijpen en gesprek, wederzijds vertrouwen kan ontstaan? Zijn dat dan ook niet de voorwaarden om ook de confrontatie aan te gaan over onze diepste motieven en onze hoogste waarden?

De verscheidenheid van culturen in de Nederlandse samenleving is voor de kerk vooral een verrijking. Vanuit onze ervaringen wisten we al dat de boodschap van de bijbel te groot is om alleen begrepen te worden binnen de kaders van een enkele cultuur. Culturele verscheidenheid behoort tot het wezen van Gods goede schepping: blijkbaar is zijn beeld en gelijkenis veel rijker dan we ooit zelf hebben kunnen bedenken. Veelkleurigheid en verscheidenheid zijn een afglans van de rijkdom van God. Hij is groter dan wij in ons streven naar eenvormigheid, beseffen. Dat is een van de redenen, waarom culturele verscheidenheid behoort tot het wezen van de kerk: Gods volk is 'gekocht uit elke stam en taal en volk en natie (Openb. 5:9).

---

¹² Wij zijn daarom dankbaar voor onze contacten met onder andere de Molukse kerken (via de Synodale Commissie Contact Molukse en Nederlandse kerken) en onze contacten met migrantenkerken verenigd in SKIN: zie tekstkader.

4. 4. Conclusies

In deze conclusies leggen we op grond van het voorafgaande enkele elementen voor een visie op multicultureel samenleven neer:

- De kerk erkent en respecteert de culturele diversiteit in de samenleving zoals deze in de afgelopen jaren mede onder invloed van de immigratie is gegroeid.
- De kerk is tegelijkertijd voortdurend op zoek naar wat in die diversiteit samenbindend kan zijn en brengt dat in het openbare debat ook in.
- In het besef van haar eigen vreemdelingschap op aarde stelt de kerk zich open voor en laat zij zich verrassen door de (verhalen van de) vreemdeling.
- De kerk is geroepen door de liefde van haar Heiland en roept een ieder op tot liefde tot de Schepper en tot de naaste, wie dat dan ook is en uit welk land deze dan ook afkomstig is.
- De kerk is uit op voortdurende dialoog met andere godsdiensten met het oog op een bewoonbare samenleving.
- Vanuit het perspectief van de grote schare uit alle volken, die niemand tellen kan, ziet de kerk de multiculturele samenleving als gave en opgave.
- Omdat Gods openbaring breder is dan wij kunnen bevatten stelt de kerk zich vol verwachting open voor de ontmoeting met anderen en hun traditie en zoekt zij met hen naar sporen van Gods aanwezigheid.
- De kerk acht de vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting als een groot goed, dat bescherming verdient.
- De kerk roept al haar leden in het bijzonder en de leden van de Nederlandse samenleving in het algemeen, op om zich te weer te stellen tegen uitingen van racisme en vreemdelingenhaat.

Bijlage A

Overzicht van kerkelijke gesprekken en beleidsdocumenten tot nu toe op het terrein van multicultureel samen leven

Op elkaar aangewezen

Toen in de jaren '70 bleek dat de eerdere arbeidsmigranten (gastarbeiders, jaren '50 en '60) niet naar hun herkomstland terugkeerden maar juist hun families lieten overkomen, én duidelijk werd dat migranten in grote aantallen werkloos werden, rees in kerken het besef dat zij zich dienden te bezinnen op de rol die kerken in de verhouding tot die nieuwe Nederlanders zouden kunnen of moeten spelen. In 1984 leidde dat in eerste instantie tot de nota *Op elkaar aangewezen* van de werkgroep Pluriforme Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland, uitkomst van ontmoetingen tussen vertegenwoordigers van migranten en van de Raad van Kerken vanaf 1977. In deze uitvoerige nota pleit men voor een rechtvaardige meervoudige samenleving waarin mensen zich op elkaar aangewezen (kunnen) voelen en waarin juist vreemdelingen als gids kunnen optreden. Lange tijd bleef dit document de basis voor beleid van de kerken op het terrein van de multiculturele samenleving, die deels als feit en deels als ideaal werd omschreven. Onder meer deze nota vormde een stimulans voor kerken om talloze lokale, regionale en landelijk initiatieven op te zetten: ontmoetings- en studiebijeenkomsten en cursussen over racisme, asielbeleid, de verhouding tussen de SoW-kerken en migrantenchristenen en -kerken en interreligieuze ontmoetingen, maatschappelijk activeringswerk op deze terreinen, oude wijken pasThoraat etc. Inhoudelijk verwant daarmee verschenen verschillende verschillende meer specifieke beleids- en werkdocumenten. We noemen de volgende uitgaven

- *Racisme is zonde*, Nota t.b.v. de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, ROS/GDR, 1992;
- *Basisdocument van de Raad van Kerken in Nederland voor een humaan en rechtvaardig asielbeleid*, Amersfoort 1995;
- *Ruimte voor vluchtelingen. Een werkboek over vluchtelingen, te gebruiken door kerken*, Landelijk Dienstencentrum van de Samen op Weg kerken, Utrecht 2000;
- *Geboren in Sion. De relatie tussen de Samen op Weg-kerken, de migrantenkerken en organisaties van christelijke migranten*, J. van 't Kruis, landelijk Dienstencentrum van de Samen op Weg-kerken, Utrecht 2001;
- *Relaties met migrantenkerken. Ervaringen en perspectieven*, I.M. Pluim en E. Kuijk, Kerkinactie t.b.v. de Samen op Weg-kerken, Utrecht 2002

Nu, bijna 20 jaar later, is de situatie sterk veranderd. Daarover doet deze nota ook een boekje open Al vanaf 1998 kwamen de nieuwe daarmee samenhangende vragen voor het eerst aan de orde in kerkelijke kring. Daarover verschenen de volgende uitgaven:

- *Een multiculturele samenleving. Ideaal zeg, maar wat bedoelen we eigenlijk? Een bezinningsbijdrage vanuit kerken in Nederland*, D. Koelega (red.), Driebergen 1999
- *Verslag van het rondetafelgesprek over de huidige maatschappelijke positie van mensen met een zwarte huidskleur in Nederland*, D. Koelega, Driebergen 2000;
- *Samen op weg in een multiculturele samenleving. Verslag van een discussieproject onder medewerkers van het landelijk Dienstencentrum van de Samen op Weg kerken*, D. Koelega, Driebergen 2001;
- *Geloven en multicultureel samenleven. Verslag Kerkinactie-debat op 25 maart 2002 in het landelijk Dienstencentrum*, O. Sondorp, Utrecht 2002
- *Migratie: uitwegen uit een vastgelopen debat*, Projectgroep Migratie en Ontwikkeling van de Raad van Kerken in Nederland, Utrecht 2003

Bijlage B

Enkele lezingen uitgesproken bij de conferenties.

Lezing prof. M. den Dulk

Ik heb begrepen dat *de algemene vraag* waarmee u bezig bent, luidt:

Hoe neem je vanuit de christelijke gemeente deel aan de maatschappelijke discussie over de culturele diversiteit?

- Ga je uit van de analyse van de situatie? Maar hoe dan? Vanuit de angst in de straat of van enkele geslaagde projecten?

- Zet je in bij de normen en waarden? Maar wat bedoel je daarmee? Van de waarde van de eigen culturele identiteit of van de norm om voor de vreemdeling te zorgen en gerechtigheid te doen?

- Zoek je naar oplossingen? Maar welke dan? Waar blijf je steken op de glijdende schaal tussen buitensluiting van andere culturen of een volstrekt open samenleving?

Als gemeenteleden het niet meer weten in het spervuur van deze discussie, zoeken ze bemoediging bij elkaar. Ze doen dat bij voorkeur door middel van bijbelstudie en gebed. Dat is hun specialiteit en dat is vanmiddag aan de orde. Vanmiddag is *de bijzondere vraag*: geef eens een voorbeeld van zo'n bijbelstudie.

Ik stel voor om dat te doen in vorm van Thora-onderzoek, maar daar is veel fantasie voor nodig. Het is bidden met een waakzaam brein. Daar gaat ie.

De Thora betreft ons in de geschiedenis van een volk dat zijn weg gaat door een diversiteit van culturen. Om de problemen die dat volk tegenkomt te bespreken heeft ze vijf boeken nodig.

- 1) *Genesis* gaat meteen in op de zegen en de vloek van *de culturele diversiteit*,
- 2) *Exodus* stoot op het probleem van de ongelijke machtsverhoudingen, die ontstaan door *de economische ontwikkeling*,
- 3) *Leviticus*, het priesterlijke boek, bepaalt ons bij *de zin van de godsdienst*,
- 4) *Numeri* heeft in de joodse traditie de numineuze titel 'in de woestijn'. Dat boek houdt zich bezig met *de politieke consequenties*. Hier culmineert de problematiek tot in het ondraaglijke: Hoe organiseer je die ingewikkelde maatschappij (cultureel, economisch, godsdienstig) en hoe leidt je haar door de crisis heen?
- 5) *Deuteronomium* doet een poging tot *theorievorming*.

Vijf boeken als vensters op cultuur, economie en godsdienst, uiteraard op de politiek en tenslotte op het onderwijs. Ik mijmer wat voor elk venster.

Genesis

Het is volgens het verhaal van *Genesis* de bedoeling, dat allerlei volken zich verspreiden om de aarde te bewonen in *een sociaal en cultureel veelzijdige samenleving*. Ze krijgen daartoe de zegen van de God van Israël. Elke poging om die veelzijdigheid op te heffen in een eenheid, die door politieke of geestelijke macht wordt afgedwongen, werkt averechts. Het leidt tot misverstand en tot concurrentiestrijd, waarbij elk volk, elke cultuur, elke klasse en sekse en 'ras' zich probeert te handhaven ten koste van de ander en daarbij anderen verdrijft. Die afgedwongen culturele eenheid, zo'n toren van Babel, werkt als een vloek.

Elk volk echter heeft de zegen gekregen om even ongelijk te zijn als de andere volken. En dat mag blijken uit ieders geschiedenis, gewoonten, taal en toekomstplannen. Ze kunnen de ruimte van de samenleving alleen vreedzaam delen, wanneer de één zich jegens de ander loyaal betoont. De veelzijdige culturele samenleving komt niet tot stand door integratie van minderheden met de bestaande en heersende cultuur, maar door loyaliteit van de samenwonende culturen jegens elkaar.

Exodus

Het verhaal van *Exodus* brengt een nieuw probleem in. Door *economische organisatie* houden de volken zich zelf in stand, zorgen voor voedsel en scheppen gelegenheid voor arbeid, waarvan ze kunnen genieten. Daar is niets mis mee. Maar door de vrije marktwerking slaat de verhouding tussen

mensen, groepen en volken uit balans. Men neemt de vrijheid om anderen te onthouden waar ze recht op hebben. Wie verliest, verliest de eigen cultuur. De zegen van de economie slaat om in een vloek. De God van Israël kiest partij in deze machtsongelijkheid. Er is geen andere weg uit deze ongelijkheid dan het zoeken naar een nieuwe balans, waarbij de machthebbers hun greep loslaten en de verliezers vrijheid en ruimte krijgen om zich zelf te worden. Deze bevrijdingsbeweging stuit op grote weerstand. De samenleving houdt echter geen stand, wanneer de historisch gegroeide machtsongelijkheid tussen volken, groepen en individuen wordt gehandhaafd. Ze heeft geen alternatief dan herverdeling van land, goederen en arbeid tussen rijke en arme bevolkingsgroepen. Alleen zo kan ieders cultuur tot haar recht komen.

Leviticus

Zoveel volken, zoveel *godsdiens*ten. Het is gebleken dat het niet mogelijk is om het probleem van de godsdienst buiten de discussie te houden. Onverwachts staat het weer hoog genoteerd in de publieke aandacht. Gelukkig dat *Leviticus* ook in de Thora staat. Dat boek zegt onomwonden wat godsdienst is: offers brengen aan God. Dat is dan ook inderdaad de meest bedenkelijke praxis in onze samenleving. Wie brengt hoe grote offers voor welke goden? 'God' staat voor de bron van onze inspiratie, het doel waarvoor we gaan, de zaak waarvoor mensen bereid zijn hun geld en hun leven te geven. Er is sprake van een meervoud van zulke goden. Ook in een seculiere maatschappij laten ze zich gelden, maar dan in de gestalte van – daar heb je ze - 'normen en waarden', sociale, psychische of ideologische machten, motieven en bewegingen, die feitelijk de status van 'god' hebben. De vraag is, wat is de functie van de godsdienst voor het geheel van de samenleving? Men kan daar niet kritisch genoeg over oordelen.

Het ligt niet in de aard van de God van Israël om door mensen gediend te worden. Die zet liever zich zelf in om de mensen van dienst zijn. Gods Geest geeft ze de nodige animo om te vechten voor een gezonde en saamhorige samenleving en om dekking te zoeken tegen de schade die mensen elkaar dagelijks berokkenen. De godsdienstige voorganger, die Israëls God vertegenwoordigt, zet dan ook zijn eigen leven in voor deze dienst van genezing, saamhorigheid en verzoening. Anders is de voorganger niet betrouwbaar. De kerk meent deze betrouwbare voorganger te herkennen, waar Jezus Christus verschijnt. Deelname aan zijn dienst beschouwt zij dan ook niet als een religieuze luxe, maar als een bijdrage aan de opbouw van de samenleving.

Elke godsdienst en elke sociale en politieke beweging mag en moet gemeten worden aan dit criterium of het de gezondheid en de saamhorigheid van alle mensen in de samenleving bevordert en of het verzoenend werkt. Geen godsdienstdebat, maar godsdienstkritiek is het eerst nodige. Te beginnen met zelfkritiek op de eigen godsdienst.

Numeri

Het wordt tijd voor de praktische, politieke vraag: Kunnen de verschillende culturen en volken georganiseerd worden tot een samenhangende samenleving? Is er politiek gesproken *organisatie* mogelijk? Die vraag wordt vertellenderwijs ontvouwd in het boek Numeri. En het is een vreselijk boek: veertig jaar in de woestijn. Dat is korter dan honderd jaar eenzaamheid, maar het gaat hier dan ook niet om eenzaamheid, maar om de samenleving.

Het begint overzichtelijk, organisatorisch. Mozes telt de verschillende stammen en organiseert voor elke minderheid de leiding. Tellen, nummeren, Numeri. Wat is dat? *Het gaat erom dat de verschillende groepen in de maatschappij 'gezien' willen worden.* Ze vragen om aandacht voor hun bijzondere aard en hun eigen behoeften in zake welzijn, arbeidskansen, woning, zorg en veiligheid. Dat ze in alle opzichten *meetellen*. Ze willen vervolgens zelf verantwoordelijkheid kunnen dragen voor hun eigen mensen. Ze willen zelf leiding kunnen geven aan hun minderheid. Ze willen ook zelf *actief* meetellen. Dat is wat Mozes hen biedt. Hij geeft ze verantwoordelijkheid, maar daarmee maakt hij ze medeplichtig aan het geheel van de organisatie. Ze zijn verplicht om nu ook zelf te doen wat ze van hem vragen, namelijk dat zij de belangen en de problemen van de anderen 'zien'. Dit 'zien' van de ander als *ander* vraagt inlevingsvermogen. Het gaat hier niet om afzonderlijke inburgerings-projecten voor mensen die van buiten komen, maar om een veranderingsproces van alle mensen in de samenleving. Om dit gezamenlijke proces op gang te brengen is politieke wil nodig. En daar beginnen nu de problemen.

De vorming van de politieke wil is niet te organiseren. *Het gaat om het samenspel van de politieke leiding en de dynamiek in de samenleving.* Politieke leiding heeft maatschappelijke draagvlak nodig.

De vorming van zo'n draagvlak hangt van onvoorspelbare gebeurtenissen af. Mozes en het volk raken in een hopeloze kluwen van gebeurtenissen verward. En wij maken dat drama heden op onze manier mee. Numeri is het boek van onze generatie geworden.

- Er ontstaat in de bevolking een collectieve weerzin, waardoor problemen die opgelost moeten worden, blijven liggen.

- Er melden zich internationale ontwikkelingen waardoor we het eigen beleid menen te moeten om buigen.

- Politici proberen die grillige publieke opinie aan te sturen, maar onverwachts worden ze er zelf door overrompeld en vernietigd.

Op zulke ogenblikken verandert het samenspel in een drama. De poging om de samenleving te organiseren loopt uit op een crisis, waarin iedere samenhang verloren gaat. De leiding zelf gaat ten onder aan wantrouwen. Dat is de politieke werkelijkheid. De vorming van de politieke wil gaat blijkbaar niet en nooit buiten een dergelijke crisis om. Dat vergt een lange adem en een groot incasservermogen. De volgelingen van Jezus Christus zijn zelf medeplichtig aan de grillige vorming van de publieke opinie, maar als zodanig blijven ze *hopen* op een redelijke, zakelijke en menselijke organisatie van de cultureel veelzijdige samenleving. Daar zijn ze met hun gebed bij.

Deuteronomium

De organisatie van de samenleving laat op zich wachten. Hoe lang nog? Wat moet je daarvan denken? Het laatste boek *Deuteronomium* helpt denken. De grond van de theorievorming in Deuteronomium is namelijk het gegeven dat het volk Israël *onderweg* is en nog niet in het land van bestemming is aangekomen. Het krijgt bovendien te horen dat ook als het eenmaal in het land komt, het daar *onderweg* blijft en wel in de zin dat het tot taak heeft het land bewoonbaar te maken. Daar is het wachten op. En dat wachten duurt niet eeuwig. Als het volk er niet in slaagt, houdt het op die plaats geen stand. Dat gegeven is een spiegel voor alle volken, om te beginnen bij Nederland.

Op zijn weg door de geschiedenis wordt het geconfronteerd met mensen en groepen van andere herkomst, die het land willen delen. Hoe gaat het daarmee om? Nogal verschillend, met als uitersten waardering of strijd. Nederland kent enkele klassieke momenten, die vaak als ijkpunten worden gebruikt:

- In het geheugen van veel Nederlanders leeft nog de voorstelling dat in de zestiende en zeventiende eeuw groepen vluchtende Joden en later Hugenoten als vaste bewoners werden ontvangen. Blijkbaar herkende men zich destijds in hun keuze om in tijden van terreur op te komen voor eigen vrijheid. Men kan daar iets van *waardering* uit aflezen voor de keuze van deze vluchtelingen.

- De keerzijde van deze beleving komt naar voren in de jaarlijkse herdenking van de *strijd* tegen degenen die het land in de vorige eeuw bezetten. De gedachte om de bezetter een plaats te gunnen in het eigen land werd door de harde kern van het verzet vanaf het begin afgewezen, hetgeen later in bredere kring werd gesteund. Blijkbaar kon men zich uiteindelijk verenigen in de beslissing om de strijd aan te gaan tegen de terreur. Gezien vanuit een veilige, historische afstand ligt de keuze voor waardering of strijd voor de hand. In een actuele situatie wordt deze keuze uiteraard geboren uit een emotioneel debat. Dat is een goede zaak. Er moet gekozen worden om het land bewoonbaar te kunnen maken.

- Maar nu wordt het allemaal veel moeilijker, wanneer er sprake is van een blijvende verlegenheid ten aanzien van anderen. Daar wordt liever niet over gepraat. Ook hiervan een voorbeeld. In de periode na de oorlog reageerde de Nederlandse bevolking onzeker ten aanzien van de verschijning van verschillende groepen zoals terugkerende Joden, Molukkers, zogeheten gastarbeiders, Surinamers, zigeuners. Ze werden om politieke of economische redenen welkom geheten, hooguit correct, soms met een schuldgevoel, maar nooit erg van harte. Het resulteerde in de aanvaarding van het feit, dat er sprake was van een *tijdelijke samenwoning*. Met de opvolging van de generaties groeide het besef dat 'tijdelijk' verstaan moest worden in de algemene zin van 'zolang als er tijd is'. Maar de tijden veranderden. Deze vorm van tijdelijke samenwoning werd geaccepteerd zolang het om betrekkelijk kleine groepen ging. Maar toen deze en nieuw ingekomen groepen zich uitbreidden en het gezicht van de samenleving gingen bepalen, kwam er een agressief geluid op: hoe lang nog? Wie het nog niet wist, weet sinds vorig jaar, dat de verlegenheid is omgeslagen in onverholen agressiviteit. Van waardering is geen sprake meer. Betekent dat onvermijdelijk strijd?

Dat zal ervan afhangen of we het antwoord willen toelaten op die agressieve vraag: hoe lang nog? Het antwoord is immers pijnlijk duidelijk. Deze ontwikkeling duurt net zolang als Nederland, samen met nog enkele landen in Europa, een welvarend land is, temidden van landen en volken waar een ernstig

te kort is aan levensbehoeften. Zolang blijft dit land een toevluchtsoord voor mensen die geen andere toekomst hebben. Het is niet realistisch zich voor deze ontwikkeling af te sluiten. Het is met geen machtsmiddel te voorkomen. Integendeel, hoe krachtiger deze welvaart verdedigd wordt ten koste van die andere landen, des te groter wordt de druk van de economische immigranten. Het duurt, zolang als er voor ons land een tijd is van welvaart. Dat is het antwoord. Dat betekent dat er dus geen alternatief is dan internationaal de strijd aan te gaan. De strijd tegen de armoede. En als die met dezelfde financiële inspanning gevoerd wordt als nu de strijd tegen de terreur, is er waarachtig nog enige hoop op verandering. In de tussentijd is er geen andere weg, dan dat alle hier wonende groepen tezamen de opdracht aanvaarden en uitvoeren om dit land bewoonbaar te maken.

Lezing Prof. Dr. S. Hof

Christelijke theologie geeft zich rekenschap van de proclamatie van de doorbraak van Gods koninkrijk en zijn gerechtigheid om menswaardig leven en samenleven van allen op onze planeet te realiseren. Een pluriforme c.q. multiculturele samenleving is haar dan ook niet vreemd, maar vertrouwd, eigen, een werkelijk uit te voeren en uitvoerbaar project. In de theologie is het met name de ethiek, die zich evenals andere wetenschappen (sociale, politieke en economische), daarmee heeft te verstaan. Zij doet dat tevens op grond van haar eigen kenbronnen, vooronderstellingen en inzichten en concentreert zich voornamelijk op het ethos, de politiek en praxis van de samenleving. Alzo kan ze een bijdrage leveren aan het project van een multiculturele samenleving.

Ethos

Een gemeenschappelijk ethos is van levensbelang voor de samenleving.

‘Ohne einen Grundkonsens im Ethos droht jeder Gemeinschaft fruher oder später das Chaos oder eine Diktatur, und einsele Menschen werden verzweifeln’ (H. Kung).

Op de vraag aan welke voorwaarden en criteria een multiculturele samenleving heeft te voldoen om houdbaar te zijn, kunnen we niet alleen maar stellen dat zij per definitie pluralistisch, open en inclusief moet zijn, maar dat ze het dus ook zal moeten hebben van een gemeenschappelijk ethos: een zo goed als vanzelfsprekende leefwijze, die gevormd wordt door een complex geheel van zeden, gewoontes, tradities, gedragingen, regels, taal, mythen, principes, religies en levensbeschouwingen. In een multiculturele samenleving met verschillende (sub)culturen, en dus ook uiteenlopende en tegengestelde ethossen, zal in de veelheid en diversiteit naar dat gemeenschappelijke gezocht moeten worden. Een theologisch ethische bijdrage zou dan hierin kunnen bestaan, dat zij terug grijpt op haar specifieke, religieuze bronnen, die bouwstenen leveren voor dat maatschappelijk ethos. Een christelijke theologische ethiek is met name aangewezen op het alomvattende symbool van het Godsrijk en de daarbij horende gerechtigheid als criterium voor de houdbaarheid van de samenleving. Maar niet alleen in de christelijke, ook in andere wereldreligies en levensbeschouwingen neemt de gerechtigheid een sleutelpositie in.

Basisconsensus

Zo kon het Congres van godsdienst, wereld- en levensbeschouwing (1993) een wereldethos vaststellen, dat de basis kan vormen voor een grotere, mondiale samenleving: een minimale basisconsensus van algemeen, universeel geldende transculturele waarden, normen en grondhoudingen.

Welnu, de multiculturele samenleving kan daarvan profiteren. Uitgangspunt van de basisconsensus is de onvoorwaardelijke eis, dat ieder mens zonder onderscheid menselijk behandeld moet worden. De grenzen van de basisconsensus worden aan de ene kant bepaald door de gulden regel, aan de andere kant door vier universele richtlijnen, die de grote wereldgodsdiensten en ethische tradities van de mensheid gemeen hebben en waaraan de gerechtigheid ten grondslag ligt:

1. Niet doden   - positief: eerbied voor het leven, wat verplicht tot een cultuur van geweldloosheid.
2. Niet stelen   - positief: rechtvaardig en fair handelen, wat verplicht tot een cultuur van rechtvaardigheid en economische orde.

3. Niet liegen - positief: betrouwbaar spreken en handelen, wat verplicht tot een cultuur van tolerantie en waarachtigheid.
4. Geen ontucht plegen - positief: elkaar in ere houden en liefhebben, wat verplicht tot een cultuur van gelijkberechtiging en partnerschap.

Verplichting

De universaliteit van deze richtlijnen staat niet ter discussie. Wel hun praktische toepassing en uitvoerbaarheid. De 'verplichting' ze na te leven is een zwakke schakel, afhankelijk van de wil inderdaad daarnaar te handelen. De kerk en andere religieuze en maatschappelijke instituten zouden daarin het voortouw kunnen nemen.

Ethisch project

De vier universele richtlijnen bakenen de contouren af van het uit te voeren en uitvoerbare project van een rechtvaardige, humane samenleving. Ze gelden ontegenzeggelijk binnen de godsdienst. Op grond daarvan kan de ethiek zich kritisch verstaan met het ethos van de godsdienst zelf en haar aanhangers, en met de praxis van burgers en instituten anderzijds. Met het oog op de multiculturele samenleving kan dan bijvoorbeeld worden nagegaan wat de werkelijke betekenis is van de vier verplichtingen:

1. Een cultuur van geweldloosheid plaatst iedere vorm van geweld (lichamelijk of geestelijk, verbaal of brachiaal, individueel of institutioneel) in welke cultuur dan ook onder kritiek;
2. Een cultuur van solidariteit keert zich tegen elke vorm van desintegratie, segregatie, uitsluiting etc.;
3. Een cultuur van tolerantie vooronderstelt wel het bestaan van asymmetrische machtsverhoudingen: sterken - zwakken, meerderheid - minderheid, maar heeft tegelijk ook het bestaan van dergelijke verhoudingen onder kritiek te plaatsen.
4. Een cultuur van gelijkberechtiging gaat in tegen onrechtsituaties, waarin enkelingen, groepen, culturen enz. zich bevinden.

Werk in uitvoering

Het gaat uiteindelijk om de praktische uitvoering van deze richtlijnen, wat uiteraard afhankelijk is van de participatie van alle cultuurdragers en cultuurdragende instanties. De kerk heeft daarin mee te doen op grond van haar eigen specifieke opdracht en taak met het oog op de realisatie van het Godsrijk. Het betekent dat zij ter wille van een houdbare multiculturele samenleving niet alleen de cultuur van geweldloosheid, solidariteit, tolerantie en gelijkberechtiging moet bevorderen, maar ook in concrete situaties acte de presence heeft te geven, wanneer die cultuur op de een of andere wijze in het geding is.

Lezing Prof. Dr. M. Fennema

Prof Fennema beging zijn lezing met een anekdote over een meisje met hoofddoek in een masterclass politicologie voor middelbare scholieren. "Ik kwam haar een week later weer tegen op een bijeenkomst van Milli Görüs tijdens de ramadan. Ik herkende haar onmiddellijk als dat zelfverzekerde meisje van de masterclass. Zij bleek actief in deze fundamentalistische moslimorganisatie. Zij vertelde mij dat haar vader op haar broertjes en zusjes paste omdat haar moeder en zij allebei een bestuursfunctie hadden in Milli Görüs. Haar moeder was voorzitter van de vrouwenorganisatie van Milli Görüs, zij zelf was voorzitter van de meisjesvereniging van Milli Görüs. De zelfverzekerdheid spatte van haar af. Ik moest heel erg denken aan mijn tijd in de CPN waar zoets ook de gewoonste zaak van de wereld was, ook al was, net als Milli Görüs, de CPN een volkomen door mannen gedomineerde organisatie."

Onderzoek van het SCP heeft uitgewezen dat kerkshoud een sterke vorm van sociaal kapitaal is die samenhangt met politieke belangstelling, zelfvertrouwen, politieke participatie en sociaal en politiek vertrouwen. Met dat laatste bedoelen wij vertrouwen in de politieke instellingen. (zie Hooghe 2001)

Eigen onderzoek van Jean Tillie en mijzelf laat zien dat politiek vertrouwen en politieke participatie samenhangen met de hechtheid van de etnische gemeenschap. Met die gemeenschap bedoelen wij het geheel van etnische organisaties en de banden tussen die organisaties. Die banden kunnen lopen via de besturen van die organisaties in de vorm van dubbelfuncties of elite overleg. Zij kunnen ook lopen via de leden: in die gevallen waarin de leden van meer dan één organisatie lid zijn (mantelorganisaties niet meegerekend).

Maatschappelijke organisaties zoals sport-, muziek-, toneel- en gezelligheids-verenigingen, religieuze genootschappen, vakorganisaties of belangengroepen produceren collectieve goederen. Een kenmerk van collectieve goederen is dat iedereen ervan kan profiteren, ook degenen die aan de productie ervan geen enkele bijdrage hebben geleverd. Bovendien worden degenen die zich een inspanning getroosten om collectieve activiteiten te organiseren daar maar in beperkte mate voor beloond. Binnen maatschappelijke organisaties en de gemeenschappen die aan de basis daarvan staan, zijn er evenwel subtiele en minder subtiele manieren om degenen die collectieve goederen produceren te belonen, en degenen die dat niet doen en slechts 'meeliften' te straffen. In een kleine gemeenschap of organisatie spelen macht en prestige een belangrijke rol. Zij die zich inzetten voor een gemeenschappelijk doel genieten aanzien en kunnen invloed verwerven. Die invloed kunnen zij deels ook voor individuele doeleinden aanwenden, maar daarbij is voorzichtigheid geboden omdat het verwijt van machtsmisbruik op de loer ligt. Degenen die alleen maar 'meeliften' worden binnen zo'n gemeenschap met de nek aangekeken. Die reputatie van *free rider* kan hun lelijk opbreken als zij zelf ooit afhankelijk worden van de welwillendheid van anderen. Deze mechanismen van straf en beloning, van reputatievorming binnen de gemeenschap, geven de actieve leden daarvan het gevoel dat hun eigen inspanningen niet losstaan van die van anderen, en dat de moeite die zij zich ten behoeve van de groep getroosten wordt weerspiegeld in de moeite die anderen zich willen en moeten getroosten. Zo ontstaat *sociaal vertrouwen*, en dat is een voorwaarde voor vrijwillige samenwerking. Gemeenschappen waarvan de leden veel sociaal vertrouwen hebben, beschikken daarmee over veel *sociaal kapitaal*. Dat sociale kapitaal bepaalt op zijn beurt de mate waarin die gemeenschap in staat is collectieve goederen te produceren.

Het begrip 'sociaal kapitaal' verwijst hier dus niet naar een eigenschap van individuen, maar naar een eigenschap van een groep (Putnam, 1993, 2000). Voor het creëren van sociaal kapitaal, of dat nu op individueel of op groepsniveau wordt gedefinieerd, spelen netwerken een belangrijke rol. Voor individuen zijn netwerken cruciaal bij het mobiliseren van hulpbronnen waarover zij zelf niet direct kunnen beschikken. Sociaal kapitaal is vanuit individueel perspectief een specifieke toegang tot hulpbronnen, die niet is terug te voeren op het bezit van financieel of cultureel kapitaal (waaronder opleiding). Het is een *second order resource* (Boissevain 1974) die alleen via sociale netwerken kan worden gemobiliseerd, maar het blijft een individueel attribuut. Wel is het sociale kapitaal van *ego* gebaseerd op het vertrouwen van anderen dat *ego* zijn sociale trekkingsrecht ooit op enigerlei wijze zal vergoeden. Ook voor een groep zijn netwerken van groot belang bij het organiseren en mobiliseren van haar leden voor een gemeenschappelijk doel.

Als de organisaties van een gemeenschap elkaar uitsluiten en er ook op elite niveau geen

samenwerking is, is er sprake van sociaal kapitaal dat isoleert (*bonding* sociaal kapitaal), als daarentegen de leden van een gemeenschap van verschillende organisaties lid zijn en ook op elite niveau gemakkelijk overlegd wordt, is er sprake van sociaal kapitaal dat *verbindt* en waardoor individuen bruggen bouwen met leden van andere organisaties en andere gemeenschappen (*bridging* sociaal kapitaal). *Bonding*: Ghanezen met veertig eenmanskerken in A'dam ZO waartussen geen enkel contact bestaat. *Bridging*: Turkse gemeenschap waar de leiders van zeer uiteenlopende organisaties met vaak sterk conflicterende doelstellingen elkaar toch kunnen bereiken (voorbeeld aardbeving in Turkije).

Het onderscheid tussen *bonding* en *bridging*, tussen sociaal kapitaal dat isoleert en sociaal kapitaal dat verbindt, kun je ook op individueel niveau maken. Mensen met weinig sociaal kapitaal hebben meestal ook nog het soort sociaal kapitaal dat isoleert in plaats van verbindt. Omgekeerd hebben mensen met veel sociaal kapitaal vaak ook sociaal kapitaal dat verbindt in plaats van isoleert. Het zijn vaak juist de kerken die voor mensen met weinig sociaal kapitaal de verbindende schakels leggen tussen relatief geïsoleerde individuen of groepen.

De centrale vraag die wij ons moeten stellen is in dit perspectief of religie vooral bijdraagt tot het ontstaan van sociaal kapitaal dat isoleert of dat zij vooral bijdraagt tot sociaal kapitaal dat verbindt. Sectarische religies die hun leden er van afhouden om ook andere banden te onderhouden zullen vooral isolerend sociaal kapitaal produceren waardoor het voor individuele leden moeilijk wordt zich aan de groepsdwang te onttrekken. Kinderen van gereformeerde ouders kunnen daar soms van meespreken. Dat geldt ook voor andere sectes. Het kan geen toeval heten dat met het woord *secte* aanvankelijk vooral religieuze genootschappen bedoeld werden. Veel van wat wij in Nederland associëren met de gereformeerde kerk bestaat ook onder katholieken en onder moslims. De vraag of religie een obstakel of bindmiddel is, hangt dus voor een deel af van de aard van het religieuze genootschap en bovenal van de strategie van de religieuze leiders. Zo is het onmiskenbaar dat de politiek leider van Milli Görüs in Nederland, Hacı Karacaer, er alles aan doet om het bindende sociale kapitaal van zijn achterban te vergroten en de Milli Görüs leden uit het isolement te halen. Op de genoemde bijeenkomst waren tal van autochtone Nederlanders uitgenodigd. Niet alleen maar vertegenwoordigers van de zogenaamde minderheden industrie, maar ook vertegenwoordigers van de deelraad (ik zat tegenover de voorzitter van de deelraad Baarsjes), het bankenwezen en zelfs de consul van Amerika was uitgenodigd in de moskee. En onder de Turken in de Aya Sofia ontwaarde ik ook menigeen die uit een marxistische organisatie afkomstig waren en waarvan ik wist dat zij de Islam zeker niet aanhingen op de wijze waarop de Milli Görüs dat voorstaat. Men zou dus kunnen zeggen dat de mate waarin een religie bindend sociaal kapitaal genereert afhankelijk is van de religieuze leiders. Maar hun strategie is op zijn beurt ook afhankelijk van de inhoud van de religieuze doctrine. Sommige religieuze doctrines roepen op tot isolement, andere tot sectarische expansie en weer andere doctrines zijn qua doctrine nu juist gericht op het vreedzaam samenleven met andersdenkenden.

Maar er is ook een andere kant aan de zaak. Soms slagen religieuze bewegingen er niet in om bindend sociaal kapitaal op te bouwen, niet omdat zij zelf uitsluitend gericht zijn op het isolement, maar omdat de omgeving hen niet accepteert. Dat is de orthodoxe joden overkomen en dat zou thans ook met de Islam kunnen gebeuren. De reactie van de Nederlandse samenleving na 11 september is niet altijd hoopgevend geweest. De angst voor de Islam kan in die zin een zichzelfbevestigend karakter krijgen. Ik ben bijvoorbeeld van mening dat het onverstandig is om de Islam een achterlijke godsdienst te noemen, niet omdat ik het met die opvatting oneens ben, maar omdat het uitdragen van een dergelijke opvatting niet bijdraagt tot het vreedzaam samenleven van bevolkingsgroepen met volstrekt verschillende religieuze achtergrond.

Als overtuigd atheïst ben ik van mening dat elke vorm van religie kan botsen met een democratische rechtsorde omdat de democratie uitgaat van de autonomie van het individu en het principe van de volkssoevereiniteit. De meeste godsdiensten daarentegen gaan uit van de afhankelijkheid van het individu ten opzichte van het opperwezen. Het politieke gezag is mede om die reden vanuit een religieuze optiek dan ook niet soeverein. De scheiding van kerk en staat is ook niet 'bedacht' in onze christelijke samenleving – hoewel Romeinen 13 wel een aanknopingspunt biedt, maar het resultaat van een strijd om de hegemonie tussen verschillende varianten van het christendom. Vandaar ook dat juist in Nederland die scheiding vrij vroeg tot stand kwam. Vandaar ook dat men in Nederland relatief

weinig moeite heeft aan de Islam een eigen plaats toe te kennen in het maatschappelijke en politieke leven. Het bijzondere van de Islam is dat zij enerzijds een wereldgodsdienst is – in dat opzicht lijkt zij sterk op de RK kerk – maar anderzijds in haar verschijningsvorm toch sterk verbonden is met de nationale culturen en politieke instellingen. Dat maakt dat de Islam gemakkelijk een ‘ethnische identiteit’ krijgt. Je ziet maar weinig Marokkaanse moslims in de Aya Sofia moskee en heel weinig Surinamers in de El Hijra moskee. En juist omdat die religieuze organisaties zo sterk op het land van herkomst geïmporteerd zijn worden ook de politieke en religieuze tegenstellingen uit het land van herkomst geïmporteerd. Op zichzelf is dat niet gunstig, maar de vraag is wat wij daaraan zouden moeten doen. Het is mijn stellige overtuiging dat politieke en sociale uitsluiting juist op dit terrein een averechtse uitwerking heeft omdat het sociaal isolement in de hand werkt en verhindert dat zich bindend sociaal kapitaal ontwikkelt.

In onze opvatting is de kwaliteit van de multiculturele democratie direct gerelateerd aan zowel de politieke participatie van de leden van ethnische groepen als de politieke participatie van de ethnische elite. We noemen een democratie ‘multicultureel’ wanneer ethnische minderheden daadwerkelijk participeren, zodat zij de politieke elites betrouwbare informatie verschaffen over hun politieke voorkeuren.¹³ Hoe lager de participatiegraad van ethnische groepen, hoe lager de kwaliteit van de multiculturele democratie.

Maar die participatie stelt hoge eisen aan de kwaliteit van het publieke debat. Want juist in een multiculturele samenleving bestaan er grote verschillen van opvatting over wat “het goede leven” zou moeten inhouden. De huidige wetgeving op het terrein van de vrijheid van meningsuiting voldoet in dat opzicht niet. Teveel gericht op het met juridische middelen bestrijden van (vermeend) racisme. De grenzen van de uitingsvrijheid zouden moeten worden beargumenteerd vanuit het democratische proces zelf en niet als een begrenzing van het democratische proces. Er mogen alleen verboden uitgevaardigd en straffen uitgevoerd worden:

- a. als er aangezet wordt tot geweld;
- b. als er opgeroepen wordt tot uitsluiting van burgers van het publieke debat en de publieke besluitvorming;
- c. als de menselijkheid van de tegenstander als mens ter discussie wordt gesteld (iemand die homoseksuelen voor “erger dan varkens” uitmaakt, heeft dus geen recht van spreken en zou daarvoor bestraft moeten worden).

Daarnaast zijn er ook debatregels die niet met juridische middelen kunnen worden afgedwongen, maar die voor een democratische dialoog van het grootste gewicht zijn. Die regels behelzen:

1. Respect tonen voor de tegenstander (niet noodzakelijkerwijs voor zijn standpunten).
2. Geen claim leggen op een representatie die men niet waar kan maken (bijvoorbeeld spreken namens alle christenen of namens alle moslims, of namens het ongeboren kind).
3. De tegenstander op zijn woord geloven, met andere woorden er niet vanuit gaan dat de gesprekspartner een dubbele agenda heeft.

---

¹³Zie: Fennema & Tillie 1999: 704.

Lezing Drs. V. Patty

De context: religie is het protest tegen de zinloosheid van het bestaan (M. Nilsson)

Als mens ben ik opgevoed in een Molukse setting in Nederland. De eerste vijf jaren van mijn leven heb ik in het Molukse kamp Lunetten Vught doorgebracht; en de tweede serie van 5 daarna in de Molukse wijk in Moordrecht. Pas rondom mijn tiende levensjaar kwam ik dagelijks in aanraking met Nederlandse leeftijdsgenoten. Voor het vervolg van de lagere school (vanwege het toenmalige spreidingsbeleid) moesten wij naar Gouda. Zowel in het kamp als wijkgebeuren was bijna alles gecentreerd rondom de kerk. Het geloof was bindmiddel en regelde in grote lijnen het leven. Daarnaast waren de mijlpalen in het menselijk leven van de wieg tot het graf Moluks gekleurd. Het was een gesloten circuit. In het kamp/de wijk werd het echte leven gevierd. Daar was het heil te vinden. In de feesten, die men samen vierde vanwege de doop van een kind of het huwelijk van 2 jongeren. Buiten de wijk werd men niet begrepen; vaak kreeg men ook het gevoel afgewezen te worden. Vanwege de politieke aspiraties en de manier waarop men in Nederland opgevangen werd veranderde de houding naar de Nederlandse maatschappij. Van de trots ooit een verbondenheid te hebben gehad met Oranje en Nederland bleef weinig over. Nederland en vooral de Nederlandse overheid groeide uit tot vijand nummer 1. Ik groeide op in een omgeving, waarin het niet gewaardeerd werd als je affiniteit had met de Nederlandse samenleving.

Geloof als houvast en vergezicht

Heel lang heb ik niet kunnen geloven, dat de christelijke God van Molukkers ook de God was van de Nederlanders. Als kind heb ik nooit samen met kinderen van mijn leeftijd in de kerk gezeten. Mijn ouders namen mij nooit mee naar de Nederlandse Hervormde kerk of de Gereformeerde Kerk; het was altijd onze kerk; de GIM. In de eredienst leek het altijd wel: "eigen volk eerst" de anderen vielen buiten de boot. Mijn eerste gesprek wat ik met Nederlandse geloofsgenoten had was in het kader van een uitwisseling met de gereformeerde jeugd in Moordrecht. Het was een openbaring om in contact te komen met geloofsgenoten, die je al kende via de voetbalvereniging en de jeugdsoos... Die ontmoetingen waren een gevolg van de treinkapingen. Het opgroeien in een beschermde omgeving droeg bij aan de ontwikkeling van een positief zelfbeeld.

Het geloof werkte – om met Vroom te spreken – ontgrenzend. Keer op keer als er uit de Schrift gelezen werd was daar ook de kans om te ontdekken, dat de God van Israël, ook de God van alle mensen is. De verbondenheid gaat dan wel niet uit van ons als wel van Hem. Niet wij hebben elkaar gekozen, maar Hij heeft ons uitverkoren. "Wij doen niet aan godsdienst. God doet aan ons." (Th. Naastepad). Deze ontdekking is een heel moeizame; het is een geloofsdaad.

Geloof en Integratie

Christendom heeft als godsdienst alles te maken met het zoeken van een nieuwe balans in het bestaan. Je roeping om "in de wereld te staan", staat op een bepaalde manier onder spanning, omdat "je niet van deze wereld bent". Dit geldt in elke samenleving voor alle christenen. In hoeverre ben je in staat om als christen je integer en authentiek in te burgeren? Wie dan in een samenleving komt waar hij als "buitenstaander" moet integreren staat voor een dubbele opdracht.¹⁴

Toen ik op de middelbare school zat heb ik jaren op een vatenfabriek in Pernis mogen werken. Daar zag ik mijn vader en een grote groep Molukse huisvaders, die ik elke zondag wel in de kerk tegenkwam van een andere kant. Hoewel zij geen van allen het Nederlands machtig waren kon de directie zich geen betere werknemers wensen. Vol verantwoordelijkheid kweten zij zich van hun taken. Daarnaast zag ik ook hoe mannen, die in de Molukse wijkraad zaten en in vergaderingen met B&W de belangen behartigden van de Molukse Moordrechtaren orders kregen van Nederlandse voormannen en soms als kleine jongens behandeld werden..

De vraag is ook wie er integreren moet? En waarom? Wie is in de positie om te bepalen wat de norm

---

¹⁴ In het Latijns woordenboek Wolters-Noordhof heeft 'integro' 2 betekenissen: 1. herstellen en 2. oprispen, verkwikken.

van integratie is? Wie is 'bij de tijd'? En wie is achterlijk? Welke rol spelen hierbij de politiek en de media? Mensen zijn sociale wezens en reageren altijd op de omstandigheden. Sinds 11 september is het wereldbeeld in Nederland veranderd. Als Molukker voel ik me weer buitenlander. Op allerlei manieren krijg je signalen, dat je niet van hier bent en dat terwijl ik hier geboren ben.

Vluchtelingen en asielzoekers hebben soms niet de keuze om te bepalen hoe zij zich zouden willen inburgeren. Het wordt hen door de "boze" buitenwereld opgelegd. Feitelijk heeft men onder de publieke opinie geen andere keus dan te moeten integreren onder de waan van de dag. Want wie in deze maatschappij niet als groep wordt aangesproken, krijgt zijn portie wel als individu. Vraag 1b is vanwege de complexiteit van de materie een "luxe" vraag, waar wel bij stil gestaan moet worden, maar wat in de praktijk - zeker in de kwestie van Molukkers - een 'idée fixe' is.

Daarnaast is het ook zo, dat door deze benadering van "wij" en "zij" er onbewust een soort van "verdeel- en heerspolitiek" wordt gepropageerd. De ene groep wil zich niet identificeren met de andere, maar benadrukt des te meer het verschil. Zo pakt men alle kans aan om zich van elkaar te distantiëren. Wie wil nu vrijwillig een achterstandspositie innemen? Wie wil in de hoek zijn waar de klappen vallen?

Ik hoor nog de verhalen van veel oude Molukkers in de jaren 70; zij accepteerden het niet, dat zij als asielzoekers of gastarbeiders werden betiteld. "Wij zijn géén vreemdelingen (het woord allochtoon was nog niet in zwang) , want wij zijn hier gekomen op dienstbevel van de Nederlandse overheid." Met de Indische gemeenschap werd vroeger maar al te vaak een robbertje gevochten. Toen de Surinamers in de Bijlmer kwamen voelden wij ons ook niet als vanzelfsprekend met hen verbonden. En na de vloedgolf van gastarbeiders uit Turkije en Marokko waren er de Tamils en andere asielzoekers uit Ethiopië en Somalië; kwetsbare groepen, waar wij ons verre van distantiëerden. Een ander criterium om de lotsverbondenheid nader te bepalen was de religie. In de "survival of the fittest" is weinig plaats en respect voor de ander...

Leerdam is niet zo maar uit de lucht gevallen: over Molukkers, Turken en Somaliërs ...

"Religion is a way of walking, not a way of talking" (W.R. Inge)

Ook in de kerk weet men over het algemeen niet precies hoe om te gaan met allochtonen en integratie. Maar godsdienst biedt juist de kans om vanuit de slachtoffer rol te kruipen. De roeping als drive om deel uit te maken van de wereld, waarin men leeft. In Amerika is de theorie van de "melting-pot" al lang achterhaald. Integratie gaat niet vanzelf. Mensen moeten zich realiseren, dat ook zij zich in moeten spannen om deel uit te kunnen maken van de hen geschonken realiteit. Als pelgrims moeten zij openstaan voor het avontuur van hun levensreis. Interessant is in dit licht het begrip "liminality" die de Amerikaanse Koreaan Sang Lee hanteert.¹⁵ In de VS lopen Koreanen tegen allerlei vormen van (on)bewuste discriminatie; maar juist in de beperktheid toont zich de meester. Ook Jezus is een "liminal person"; ondanks het feit dat hij minder bewegingsruimte ter beschikking krijgt is hij in staat om ruimte van leven te scheppen.

Molukkers weten alles over het bestaan als "outsider" of als mensen, die ergens "in-between" staan. Waar hoor je nu bij?

Lee daagt gemarginaliseerde mensen uit om hun positie van een andere kant te bekijken. Het blijft waardeloos en vreselijk als je in het bestaan alles tegen hebt en vanuit de verdrukking je een weg moet vinden naar de toekomst. Maar wat een verschil maakt het als je door hebt, dat te midden van die situatie zich altijd nieuwe levenskansen voordoen, als je je daarvan bewust bent!

Liminality & integratie: niet alleen slachtoffer willen zijn, maar zelf geschiedenis gaan schrijven. Niet in verontschuldigen blijven hangen, maar creatief omgaan met de kansen die zich uit het niets aandienen.

Misschien is dit ook de verantwoordelijkheid van de Molukse kerk om dat goede nieuws te verkondigen, dat het bi/multi-culturele leven "op de grens" is sacrale roeping kan zijn, en dat we pelgrimsreizen moeten maken zowel naar ons Aziatische verleden als onze toekomst in Nederland.

---

¹⁵ Sang H. Lee, "Called to be Pilgrims: Towards an Asian-American Theology From the Korean Immigrant Perspective" in *Korean American Ministry*, Louisville, 1989

Ik sluit af met een voorbeeld vanuit de sportwereld. Een voorbeeld waar de kerken van kunnen leren. De voetballer Simon Tahamata heeft veel betekend voor de integratie van de Molukkers in de Nederlandse samenleving. Met zijn talent en doorzettingsvermogen overwon hij zijn "liminality". Via zijn spel en uitstraling doorbrak hij een barrière; zeker toen hij voor het Nederlands elftal werd geselecteerd. Molukkers durfden zich opeens te identificeren met het Nederlands elftal en Nederland. Later met de Nederlandse sterren van Surinaamse afkomst Gullit en Rijkaard werd het zelfs vanzelfsprekend en normaal. Simon Tahamata toonde aan, dat het kon uitkomen voor Nederland en trots blijven op je Molukse wortels. Het was voorwaar geen herleving van de koloniale tijden en iets waar de kerken van kunnen leren.

Lezing Drs. B. Ramdas

Allereerst: Religie hoeft geen blokkade te vormen in de integratie. Wel is het zo dat de ander, de medemens in zijn waarde gelaten moet worden. Op welke wijze de ander zijn religie beleeft, is voor degene die dat op die manier beleeft. Het is niet aan ons om dat goed of af te keuren. In een van onze *Opanishads* staat: "Het werkelijke is een, het zijn de wijzen die er vele namen aan gegeven hebben".

Discriminerend

Het thema "Bindmiddel, brug of blokkade: de factor religie in de integratie van etnische minderheden" is discriminerend naar de etnische minderheden toe. Het houdt in dat de etnische minderheden sowieso een andere religie hebben. Het is heel vaak dat de Hindoes gediscrimineerd worden. Zoals ook uit de notitie blijkt, spreekt men van religies die dezelfde wortel hebben. Nergens ter wereld zult u zien dat de Hindoes zelf begonnen zijn aan een oorlog met anders gelovigen. Echter als zij aangevallen worden dan zullen zij niet meedogenloos toekijken.

De openheid van het Hindoeïsme naar andere religies toe en hun ontvankelijkheid maakt dat zij de ander met veel respect behandelen. Een citaat uit een van onze boeken is: "Houd je ramen open zodat de wijsheden van anderen binnen kunnen stromen, echter niet je deuren zodat jouw wijsheden wegwaaien". Dit citaat toont aan dat wij, Hindoes, open staan voor de kennis van de ander. Een van de belangrijke aspecten van het Hindoeïsme is de wedergeboorte en reïncarnatie. Hieruit volgt al dat men verdraagzaam moet zijn tegenover de ander. De *atma* die nu in een bepaald lichaam tegenover jou huist, zou een atma, zo u wilt ziel, van een naaste geweest kunnen zijn.

Er wordt gesproken over emancipatie van het individu of per groep.

Allereerst vind ik dat men niet kan spreken van emancipatie van een individu of van een groep.

Emancipatie is een wederkerig begrip. Zo ook integratie. Kijk maar naar de emancipatie van de vrouw in de Nederlandse samenleving van de laatste decennia. De vrouw kan niet emanciperen als de man niet mede emancipeert.

De religie hoeft geen blokkade te vormen voor economische of sociale integratie. Vaak vormt het wel een blokkade voor politieke integratie: Denk maar aan de vermeende 'scheiding van kerk en staat'. Als men kijkt naar de thuislanden van immigranten dan is het veelal zo dat men in die landen en vooral in de steden veel meer geëmancipeerd is dan de geloofsgenoten hier in Nederland. Voor de Hindoe is dat anders. Voorbeelden hiervan zijn ook wel te vinden in Suriname, waar heel veel religies naast elkaar en met elkaar wonen. Heeft men ooit gehoord dat er in Suriname een rel is uitgebroken op basis van religie?

Etnische en religieuze bevolkingsgroepen

Dit onderscheid impliceert dat de etnische groepen niét religieus zijn. Of wordt hier met religieuze bevolkingsgroepen alweer de christelijke bevolkingsgroepen bedoeld. En zijn de anderen dan heidenen, zoals vaak beweerd wordt?

Indien dat zo is, dan is er zeker een blokkade voor de Hindoes. Niet zij maar de anderen vormen de blokkade. Zoals dan wel gezegd wordt, hebben de Hindoes niet dezelfde wortels als Joden, Christenen en Moslims. Het gaat zelfs zover dat in een organisatie van de laatste drie genoemde religies nergens een Hindoe te vinden zal zijn. Die wordt al op grond van zijn levensbeschouwing niet toegelaten.

Ja, het is zelfs zo erg geweest dat men de Hindoe gedwongen heeft om tot een ander geloof toe te treden. Als u naar onze televisie omroep OHM kijkt dan ziet u dat er ook anderen dan Hindoe medewerkers zijn. Men wordt er aangenomen op kwalificatie en niet op basis van religie. Anderen mogen hier een voorbeeld aan nemen.

Verzuiling

Verzuiling langs etnische lijnen zou niet voor alle gebieden mogelijk moeten zijn. Dat zou juist de integratie tegenwerken. Op gebieden waar men de eigen identiteit goed kan ontwikkelen en daardoor geestelijk sterk wordt, zoals religieuze scholen (niet 'zwarte' scholen) en religieuze omroepen lijkt een verruiming van de maatschappij te zijn. Ook anderen die belangstelling hebben, krijgen op deze manier de mogelijkheid iets te proeven van de andere levensbeschouwingen. Dit echter mits de

boodschap gegeven wordt in de taal van de maatschappij waarin wij vertoeven en dat is Nederland dus in het Nederlands.

De kerken zouden heel veel kunnen doen om de integratie te bevorderen. Ze zouden bijvoorbeeld aan Hindoes ruimte kunnen bieden om hun religie te beleven. Op Hindoe bijeenkomsten is een ieder welkom. Wel wordt verwacht van mensen dat zij rein zijn en tenminste die dag geen vis of vlees genuttigd hebben. Het verlenen van ruimte zou vooral plaats kunnen vinden in plaatsen waar er wel Hindoes zijn, maar geen tempels. Een vaak gehoord geluid is dat de Hindoes maar zelf moeten kopen. De ervaring leert dat het zelfs heel moeilijk is voor Hindoes om een stuk grond toegewezen te krijgen waar een tempel opgebouwd mag worden. Aan de andere kant is het zo dat de meeste kerken van de vorige eeuwen zijn. Zij zijn toen gebouwd met staatsgelden. En daar hadden ook onze (groot)ouders voor gewerkt. Om de integratie, welke dus wederzijds moet gebeuren, te bevorderen zou men in organisaties een weerspiegeling van de maatschappij moeten kunnen zien.

Godsdienstonderwijs moet over religie, levensbeschouwing gaan. De leerlingen moeten weten

1. waar hun religie, levensbeschouwing over gaat, welke regels er gesteld worden.
2. Het moet geen maatschappelijke tegenstellingen opwerpen.
3. Het moet door de overheid geïnspecteerd worden.

Scholen, die maatschappelijke tegenstellingen opwerpen mogen voor mijn part onmiddellijk gesloten worden. Wij moeten zorgen dat de kinderen opgeleid worden tot goede maatschappelijke burgers, die respect hebben voor de medemens en die kennis hebben van de eigen identiteit. En dit hoeft niet samen te gaan met assimilatie.

Juist de verscheidenheid maakt de samenleving veel mooier. Hoe zou men het vinden dat alle restaurants in Nederland slechts het Nederlandse eten te bieden hadden? Hoe vaak zou men dan 'uit eten' gaan? Voor veel mensen is het al een heel grote stap om bijeen te komen om interreligieus bezig te zijn. Daarom is het belangrijk voor verschillende mensen een neutrale plaats te hebben. Voor de Hindoes is het geen probleem, mits het geen slagerij is.

Het Hindoeïsme staat open voor alle levensbeschouwingen en religies. Daardoor integreren zij makkelijker en bevorderen zij de integratie in welke samenleving dan ook. Vandaar dat men wereldwijd gezien nergens hoort dat de Hindoes zelf met een oorlog met andere levensbeschouwelijke groepen is begonnen.

Bijlage C

LIJST VAN SPREKERS EN DEELNEMERS

Sprekers

Prof. Dr. M. den Dulk, Alphen aan den Rijn
Prof. Dr. S.W. Couwenberg, Rotterdam
Prof. Dr. M. Fennema, Instituut voor Migratie en
Etnische Studies, Amsterdam
Prof. Dr. S. Hof, Amsterdam
Ds. E.S. Patty, Haarlem

Drs. B. Ramdas, Leiderdorp
Drs. S. Ririhena, Apeldoorn
Prof. Dr. H.Vroom, Bilthoven
Drs. H. Yar, 's Hertogenbosch

Deelnemers

Mw. M. den Bakker, Hoogvliet
Dhr. F.L. Bakker, Voorschoten
Mw. J. Beckx, Amersfoort
Dhr. J.W. Beks, Eindhoven
Dhr. K. Berends, Utrecht
Dhr. J. Brederveld, Rotterdam
Mw. H. Bruinsma, Vlaardingen
Dhr. J. Buikema, Den Haag
Dhr. C.J. van der Burg, Utrecht
Mw. K. Derks, Den Haag
Ds. J.W. Doff, Utrecht
Dhr. W. van Dommelen, Haren
Mw. J. Douma, Wageningen
Ds. A.J.G. Dronkert, Den Haag
Mw. D. Eerland-van Vliet, Rotterdam
Mw.E. Elkerbout, Rijswijk
Dhr. D. de Haan, Oegstgeest
Mw. N. van der Harst, Utrecht
Mw. J. Heitink, Rotterdam
Mw. T.W. Helmhout, Stolwijk
Mw. W. Houweling, Amsterdam
Ds. B. Jager, Den Haag
Mw. A. Kroesen-Bos, Hoogvliet

Prof. Dr. G.G. de Kruijf, Alphen a/d Rijn
Dhr. K. Kuipers, Emmen
Mw. F. Lammers-Lokerse, Amerongen
Dhr. L. Lodder, Woerden
Mw. H. Luiten, Eindhoven
Dhr. J. van de Meent, Rotterdam
Mw. L. Nelck-Brinckmann, Warnsveld
Mw. M. Paas, Arnhem
Mw. C.J. Pektas-Weber, Amsterdam
Ds. A.W. van der Plas, Waddinxveen
Mw. A. Poot, Hoogvliet
Dhr. H. Spinder, Utrecht
Dr. P.J. The, Bussum
Mw. C. van der Velde, Utrecht
Ds. G.D.E. van Veldhuizen, Zwolle
Ds. A. Verburg, Utrecht
Dhr. L. Verzijden, Den Haag
Ds. R.M. Wahl, Wageningen
Mw. S. Walakutty, Den Haag
Dhr. P.J. Wapenaar, Voorburg
Drs. M.H.H. van Weerd, Den Haag
Dhr. R.P. Zuidema, Hilversum

Bijlage D

De positie van migranten in Nederland

De WRR (2001) presenteert hierover de volgende gegevens:

Economische positie van allochtonen

- Arbeidsparticipatie lager (59% tegen 68% onder autochtonen);
- Werkloosheid hoger ((8% tegen 2% onder autochtonen)
- Problemen het groots bij 1ste generatie niet-westerse allochtonen
- Opleidingsniveau lager, maar wel stijgend
- Relatief weinig WAO, behalve bij Turken en Marokkanen (veel psychosomatische klachten: rug, astma en maagzweer; waarschijnlijk samenhangend met hoge verwachtingen die niet zijn uitgekomen)
- Veel bijstandsafhankelijkheid bij niet-westerse allochtonen (20% tegen 2% autochtoon en 5% westers allochtoon; vooral eerste generatie)
- Maar: al met al leveren allochtonen een kleine positieve bijdrage aan BBP
- Daartegenover: herverdeling van inkomens doordat arbeidskracht relatief overvloedig wordt t.o.v. kapitaal, waardoor arbeid relatief goedkoper en kapitaal duurder: kapitaalbezitters krijgen er wat bij, arbeiders verliezen aan inkomen.

Sociaal-culturele positie van allochtonen

- Allochtonen denken minder modern (m.n. oudere Turkse en Marokkaanse mannen van de 1ste generatie), bijvoorbeeld op het terrein van:
  - o man-vrouw verhoudingen
  - o zelfstandigheid/autonomie van jongeren t.o.v. ouders
  - o secularisatie
  - o democratisering gezagsverhoudingen

Kanttekening hierbij: De WRR heeft alleen naar die kenmerken gekeken die volgens de raad van belang zijn voor zelfstandige maatschappelijke participatie (bedoeld lijkt: economische en politiek-juridische participatie), niet bijvoorbeeld naar opvattingen over:

  - o seksualiteit
  - o ethische kwesties
  - o maakbaarheid van het leven
  - o verantwoordelijkheid
  - o solidariteit

Onduidelijk is in hoeverre allochtonen ook op die punten anders denken dan autochtonen. Een kritiek op de WRR is dat de raad elders in het rapport stelt dat het bij integratie niet alleen gaat om zelfstandigheid maar ook om het opheffen van eenzijdigheid van de afhankelijkheid; voor die opheffing is ontmoeting nodig en daarvoor is een breder scala aan culturele opvattingen relevant.
- Allochtonen uit vooral islamitische landen denken anders over huwelijksleeftijd (22-25 jaar tegen 27-28 jaar bij autochtonen), gezinsomvang (3,8 tegen 2,2) en partnerkeuze (niet gemengd) (behalve migranten uit Indonesië)
- Meeste allochtonen kiezen een assimilerende opstelling of een integrerende (combineren van binding aan oude en nieuwe cultuur); niet een afwijzende (integrerende levert wel persoonlijke loyaliteitsconflicten op, want een meervoudige identiteit is op langere termijn psychologisch niet houdbaar)
- Binding aan oude cultuur verloopt bij Marokkanen vooral langs weg van religie, bij Turken meer langs de lijn van land en volk (bij Marokkanen: religieus gezien islamitisch, maar cultureel gezien westers; kanttekening: bij islamitische instituties zijn religie en cultuur vaak sterk verweven, zoals vroeger bij kerken)
- Vooral sterk groeiende groep moslims, maar jongeren geven aan dat zij islam persoonlijk vormgeven en weinig naar bijeenkomsten gaan (= een vorm van secularisatie of modernisering van de religie)

- Er wordt m.n. bij Turken en Marokkanen door jongeren weinig Nederlands gesproken met ouders, maar merendeels wel met vrienden en op school.
- Er is een neiging elkaar in wijken weer op te zoeken, ook na aanvankelijk gespreid te hebben gewoond; wijkconcentratie is echter niet alleen een teken van de behoefte aan (groeps)identificatie, maar heeft echter ook te maken met het beperkte aanbod aan woningen met lage huren die ruimte bieden aan grote huishoudens
- In de gedrukte media komen allochtonen relatief weinig aan het woord; op tv is de situatie beter.

Criminaliteit

Hierover geeft de WRR geen gegevens; er lijken ook weinig betrouwbare gegevens over te bestaan, gelet op de recente discussie over criminaliteit onder asielzoekers (hetgeen overigens een andere categorie is dan die van migranten die reeds een verblijfsvergunning hebben). Het beste dat we hierover lijken te kunnen zeggen is dat het merendeel van de allochtonen fatsoenlijke burgers zijn, dat weliswaar een behoorlijk deel van bepaalde vormen van criminaliteit aan allochtonen is toe te rekenen (m.n. Antilliaanse en Marokkaanse jongens van de 2^e generatie; kleine criminaliteit, maar wel met steeds meer geweld), maar dat voor veel vormen van criminaliteit een dergelijk verschil niet is aan te geven. Enigszins cynisch kunnen we nog opmerken dat bepaalde vormen van criminaliteit onder allochtonen waarschijnlijk minder voorkomt – denk aan witte boorden criminaliteit - simpelweg omdat hun maatschappelijke positie hen daarvoor niet eens de gelegenheid geeft.

Toch lijkt een onderzoek i.o.v. de KLPD redelijk gezaghebbend en betrouwbaar. Daarin staan de volgende cijfers:

<i>Bevolkingsgroep</i>	<i>Aantal veroordelingen in verhouding tot autochtone bevolking (= index1)</i>
Antillianen	9,4
Surinamers	5,6
Marokkanen	4,9
Turken	2,7
Overig allochtoon	1,9

Gemiddeld over alle allochtonen betekent dit dat allochtonen ongeveer 1,8 keer zo vaak veroordeeld worden als autochtonen en dat 28% van de veroordelingen op het conto van allochtonen komen. Zijn zij daarmee ook 1,8 keer zo crimineel, wat daarvan ook de oorzaak zou zijn? Een rol speelt bijvoorbeeld ook dat de criminaliteit van Marokkanen en Antillianen veel zichtbaarder is, omdat zij zich sterk op straat manifesteren. Tonen hoe ver je durft te gaan hoort bij hun cultuur. Bij Turken gaat het eerder om de eer die je ontleent aan betrokkenheid bij grote criminele operaties (die zich meer in het geheim afspelen).

Bij autochtonen gaat het vooral om verstoring van de openbare orde, vernieling en verkeersovertredingen. Bij Marokkanen, Antillianen en Surinamers vooral om geweldsdelicten. Bij Oost-Europeanen vooral om vermogensdelicten. Toch staan juist ex-Joegoslaven weer bekend om hun gewelddadigheid.